

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
Факультет історії, політології і міжнародних відносин

ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ

Хрестоматія

Частина перша: Теорія політичних партій

Укладач:
доктор політичних наук, професор
Монолатій Іван Сергійович
iwan.monolatiy@gmail.com

Івано-Франківськ
2020

Вступна лекція

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПАРТІЯ». МЕТОДОЛОГІЯ, МЕТОДИКА ТА ДОСЛІДНИЦЬКІ МОДЕЛІ ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Питання:

1. Етимологія поняття «партія» та споріднених з ним термінів.
2. Методологія та методика вивчення партій.
3. Дослідницькі моделі партій.

1. Етимологія поняття «партія» та споріднених з ним термінів.

Етимологія вивчає походження, точне значення слова, взаємодію з іншими словами. Етимологічний аналіз поняття «партія» та споріднених з ним дефініцій необхідний для формування уявлення про те, які раціональні сенси та ірраціональні образи виникають у головах людей, які чують і вимовляють ці поняття; а також для того, щоби «домовитися про поняття» і завжди розуміти одне і теж, тотожні поняття – наприклад у партології.

Термін «**партія**» походить від латинських слів *pars*, що означає рід і *partio* – ділю/розділяю. З часів Давнього Риму існує приказка *Partes Caesaris sequi* – *Приєднатися до партії Цезаря*, тобто опинитися на боці переможців. В сучасній італійській мові термін «part» означає: «частина», «частка», «відрізок лінії», «сторона», «партія», а також «гра», «роль», «участь у якійсь діяльності» і, одночасно, «бути в стороні». Поняття «політична партія» позначається терміном *partito*. У цьому сенсі, як окрема група, частина суспільства, сторона конфлікту, гри, боротьби, будь-яка громадська діяльність, латинізм *part* увійшов практично в усі європейські мови, а у XX ст. став інтернаціональним.

Близьке до поняття *partito* (політична партія) в сучасній італійській мові *partita* означає «партія» в сенсі «гра», у тому числі таку масову пристрасть як наприклад гра у футбол (*partita di calcio*). Тому і поняття «політична партія» набирає відтінку не просто приналежності до певної сторони, угруповання у політиці, а пристрасної належності, яка вимагає не тільки діяльності, а й проявлення політичних емоцій, почуттів. Цікаво, що з коренем «part» («частина») утворюються такі протилежні поняття, як «partecipazione» («участь»), і «partire» - «від'їзд» або «paricolarità» - «особливість».

В англійській мові поняття «part» - це «частина», «орган», «випуск», «сторона» (у суперечці/боротьбі); «частка», «обов'язок», «справа», «місцевість», «край», а також «участь», «поділ», «розбіжність», «вияв настійливості». Під терміном *party* англійці розуміють політичну партію, просто групу людей, кампанію, загін, команду, сторону судового процесу і прийом у гостей, вечірку.

З французької мови поняття «parti» перекладається як «політична партія», «рішення», «вибір», «партія у шлюбі», а «partial» означає «пристрасний», «упереджений».

З німецької мови «die Partei» - «партія», «сторона»; «die Partie» - партія гри чи товару, а також екскурсія, пікнік. Прикметник «parteiisch» означає «упереджений».

Академічний тлумачний словник української мови подає декілька значень слова «партія»:

- політична організація, що є найвищою формою організації якого-небудь класу і являє собою найактивнішу частину цього класу, яка захищає його інтереси і керує боротьбою з ворожими класами;
- група осіб, об'єднаних спільністю яких-небудь політичних і економічних інтересів, за які вони борються, що може виникнути як опозиція всередині більшого угруповання, в середовищі представників одного класу;
- група осіб, об'єднаних спільною метою (звичайно для певної роботи, зв'язаної з переїздами); загін.

- певна, звичайно значна кількість яких-небудь предметів, товарів, зібраних для відправлення, продажу і т. ін.

Можна додати, що Закон України «Про політичні партії в Україні» визначає партію, як «...зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах» (Розділ I, стаття 2).

Отже, з точки зору етимології термін «партія» розуміємо як частину суспільства, його орган, групу людей, команду, згуртовану за якоюсь ознакою (відстоювання інтересів, вираження єдиної думки, підтримки, досягнення спільних цілей).

Важливо підкреслити етимологічну двоякість поняття «партія». Воно має значення – не тільки «об'єднуватися», «згуртовуватися», «приймати участь», «проявляти настигливість» «відігравати певну роль», «мати зобов'язання», «надавати підтримку, захист членам групи», «бути прихильним і упередженим»; але й: «відокремлюватися», «поділятися», «прощатися» з іншими групами. Таким чином, вимовляючи чи почувши це слово, будь-який європеєць свідомо і несвідомо уявляє собі об'єднання в організовану групу з подібними собі, прояв солідарності і загальної активізації, і, одночасно, - відокремлення, розподіл, поділ з усіма іншими групами. Таку двоякість, яка народжується у людській голові, завжди треба мати на увазі, промовляючи слово «партія».

На відміну від слова «партія», яке означало якщо не зовсім легальне, то, у будь-якому випадку, не заборонене і не переслідуване владою угруповання, терміном «факція» (*factio*) у середньовічній Європі, суспільствах Нового часу Європи і Північної Америки позначали нелегітимні політичні, таємні заколотницькі групи, крамольні спільноти, чи просто крамоли.

Хоча слова «факція» і «фракція» походять від різних коренів (факція від *facere* – діяти; фракція – від *fractio*, ламати, поділяти на частини), їх часто використовують як синоніми, особливо, коли протиставляють легітимним партіям.

Сьогодні під **фракцією** розуміють як представницьку групу у парламенті, так і угруповання всередині партії, яка має власну платформу, що відрізняється від загальнопартійної чи платформи інших фракцій. На думку Р. Дарендорфа, сенс, який вкладаємо у термін «фракція» є синонімічним поняттю «кліка» і означає «таємна заколотницька група людей, яка діє нелегальними методами».

У Давній Греції, де, як відомо, не існувало постійних і легітимних політичних партій, були більш-менш постійні гуртки друзів чи однодумців, спілки, союзи чоловіків, які добре знали один одного ще з дитинства і довіряли одне одному, систематично збиралися на *cicimii* – спільні обіди, які організовували в складчину. На них велися і дружні бесіди, в тому числі й на політичні теми. А після спільного проведення часу друзі могли вийти на вулицю і «закріпити» свою згуртованість виконанням пісень, прогулянкою за місто, що, часом, було свідченням певної політичної позиції. Такі гуртки друзів називалися **гетеріями** (від *hetaireia* – *дружба, співдружність*). Саме у гетеріях зазвичай і народжувалися політичні заколоти, вони ставали центрами опозиційних організацій. У XVIII – XIX ст. гетеріями називали таємні товариства, які боролися за незалежність Греції від турецького панування.

В ранньореспубліканському Римі (VI – III ст. до н.е.) поняттям «**клієнтела**» позначали форму соціальної залежності, близьку до рабства, пізніше – свиту багатого римлянина, патрона (з лат. *patron* – покровитель, піклувальник), який займав певне положення у суспільстві і піклувався про своїх клієнтів (з лат. *client* – прихильник), відпущених на свободу колишніх рабів чи простих вільних громадян, котрі потребували заступництва та гарантій їх взаємин з позичальниками. Таке піклування клієнти мусили оплачувати безумовною відданістю, підтримкою, виконанням різних дрібних доручень патрона. Саме тому клієнтела були побудовані на *патрон-клієнтських взаєминах* піклування в обмін на відданість і підтримку.

В сучасній партіології під **патронажем** розуміють розподіл державних посад кандидатом-переможцем серед своїх однопартійців на тих же умовах підтримки і допомоги у

період виборчої кампанії. В американських партіях з часу президента Е. Джексона (1820-ті рр.) такий розподіл отримав назву *spoils system* – системи розподілу трофеїв. Патрон-клієнтські взаємини у сучасних партіях можуть бути і в внутріпартійних фракціях, побудованих не на прихильності до певної системи ідей, а за принципом особистої відданості – у випадку, коли в партії співіснують два або декілька лідерів, які володіють приблизно однаковими впливами і змагаються за владу.

В середньовічній Європі озброєні угруповання, фактично організовані загони, які наймалися для охорони і оборони, а також агресії, захоплення чужих земель або політичних убивств, отримали назву «**котерії**». Етимологія цього поняття походить від французького терміна *coterie* – гурток, згуртована група. Щоправда, у сучасній французькій мові він означає злочинне угруповання, клан, мафію. А у партології під котеріями розуміють змовницькі угруповання або політичні партії, які замість відкритої парламентської боротьби, що веде до стабілізації політичного процесу і суспільства у цілому, свою мету вбачають у приході до влади шляхом дестабілізації суспільства, змов і переворотів.

Поняття «**кліка**», яке широко поширене сьогодні в політиці і партології, в перекладі з французької (*clique*) означає – «шайка», «банда». В теорії партій під ним розуміємо безпосереднє оточення лідера, безумовно йому віддане. А тому заснована кліка не на ідейній єдності, а на особистій відданості. І якщо лідер змінює політичну орієнтацію, увесь її склад, не задумуючись, слідує за ним.

На відміну від понять «факція», «кліка», «клієнтела», «котерія», які позначають змовницькі, опозиційні, не зовсім легальні групи з такими ж цілями, поняття «**камарилья**» (з ісп. *camara* – кімната, палата) з'явилося дещо пізніше, у XIX ст. і визначало спочатку конкретне придворне угруповання короля Іспанії Фердинанда VII, а потім – усе оточення трону правителя, а тепер воно означає вже легальне угруповання, яке підтримує діючу владу.

Термін «**клан**» (від кельт. *clann*) у шотландців та ірландців характеризує родову общину, в ширшому сенсі – увесь рід чи групу родичів, які мають спільну справу. У політиці під кланом розуміють угруповання, яке скріплене родовими зв'язками і спільними зусиллями намагається досягнути будь-яких політичних цілей. Таке угруповання може утворитися як всередині партії або державного органу, так і поза ними. Клани часто формуються при вищій посадовій особі держави (президент, прем'єр-міністр), яка призначає на звільнені посади «своїх» людей за принципом родинних зв'язків. Такі клани нерідко зміщуються і входять «клікою» чи «камарильєю» в єдине угруповання.

Поняття «**клан**» (з фр. *liguer* – об'єднувати) означає союз, асоціацію, засновані з політичною метою, котрі діють іншими засобами, аніж політичні партії. Якщо останні зазвичай виступають на електоральному та парламентському полях, то ліги не висувають кандидатів у виборчих кампаніях і не змагаються до об'єднання депутатів у фракції. Це, за визначенням М. Дюверже, усього тільки «машини для пропаганди та агітації». За своєю природою вони носять різко антипарламентський характер, зневажають «демократичні ігри», на відміну від комуністичних та фашистських партій – також антипарламентських – партій, які використовують парламент у боротьбі за владу. Як правило, ліги еволюціонують в екстремістські партії (наприклад, італійських фашистів).

Франкомовному поняттю «ліга» певною мірою відповідає німецький термін «**бунд**» (нім. *der Bund* – зв'язка, сніп; у переносному значенні – союз, ліга, федерація). Бунд був складовою частиною деяких політичних партій в Російській імперії на початку XX ст., однак означав не федерацію, скажімо, робітників чи ремісників єврейської національності імперії, а складову автономну частину Всеросійської робітничої партії.

Зауважмо, що в період європейських революцій (нідерландської, англійської, французької), аж до середини XIX ст. партіями називали не політичні угруповання у парламентах (їх називали фракціями), а *літературно-публіцистичні напрямки*, які гуртувалися довкола певного друкованого органу, або *політичні клуби*. Партійна належність в той час визначалася згідно із заявами того чи іншого діяча, а партійна діяльність проявлялася шляхом публікації полемічних статей і промов на актуальні теми. Лідерами

таких «партій» ставало не обране керівництво, а духовні вожді, «володарі дум» - видатні публіцисти та оратори. Ця традиція, певною мірою, збереглася і в сучасній партіології, коли партіями називають не політичні організації, котрі діють на підставі програми, статуту і законів певної країни, а слабо структуровані *групи* чи *елітні кола*, *клуби*, *напрямки політичної думки* чи *публіцистичні течії*.

2. Методологія та методика вивчення партій.

Політичні партії є складним соціально-політичним феноменом. Його складність і суперечливість полягають у складності і суперечності положення партій у суспільстві; їхній діяльності одночасно в різних його сферах з широким залученням різноманітних соціальних, етнічних, конфесійних груп населення, а тому характеризується множиною параметрів і пояснюється багатьма причинами.

По-перше, партії функціонують одночасно у соціальній та політичній сферах суспільства; більш того, вони слугують розвитку і удосконаленню взаємодії цих сфер.

По-друге, партії реалізують свої можливості в матеріальній та духовній площинах. Зокрема у програмах і платформах вони озвучують про щоденні потреби своїх членів, виборців про заробітню платню, умови праці, соціальне забезпечення тощо, висловлюються стосовно проблем загальнонаціональних інтересів.

По-третє, партії, як і політика загалом, володіють властивістю інклюзивності – здатністю проникати не тільки у всі сфери, але й доходити до кожної соціальної групи суспільства, особистості, виявляти її потреби, артикулювати їх у своїх програмах, рекрутуючи тим самим нових прихильників.

Нарешті, по-четверте, партії представляють собою не застигле (хоч і складне) явище, а динамічний процес, в якому усі складні співвідношення, перехрещення і нашарування факторів постійно змінюються і трансформуються.

Отже, *складність партійного феномена в сучасному суспільстві* полягає у його:

- складному і недвозначному положенні між державою і громадянським суспільством;
- одночасній діяльності в матеріальній і духовній сферах;
- намаганні до проникнення в усі сфери життя: від державних структур до останньої «людини з вулиці»;
- динаміці, у тому, що партії – не тільки явище, але й процес.

Зі складності і суперечності цього феномена впливають *методологічні складнощі у дослідженні політичних партій*. В узагальненому вигляді їх можна сформулювати таким чином:

- недвозначність прояву усього пов'язаного з політикою; багатогранність політичних явищ, зокрема таких мінливих, динамічних, таких які швидко змінюються і одночасно доволі стійких, навіть консервативних, як політичні партії;
- вияв політики однієї і тієї ж партії в різних іпостасях (в опозиції і уряді, на виборах і в парламенті, за перемоги і програшу на чергових виборах і т.д.);
- відмінності між раціональною і об'єктивною поведінкою людей у царині економіки, інших сферах; ірраціональним і пристрастним в політиці загалом і в партіях зокрема. Наприклад, коли у політиці можливий «перехід» дискусії у бійку? Тільки під час зіткнення прихильників різних партій на вулиці і в парламенті;
- розбіжності між результатами наукових досліджень про партії і представниками буденної свідомості народних мас;
- відмінності між політичною оцінкою і науковим аналізом позицій політичних партій (суб'єктивна думка і об'єктивна оцінка). Особливо відрізняються самооцінка і науковий аналіз позицій радикальних партій;
- розбіжності між стратегічною установкою (програмою) і оперативними тактичними рішеннями лідерів або керівних органів партій (зокрема між тим, що записано у партійних документах і тим, що говорять партійні лідери і активісти);

- відмінності між інтересами партійних мас і верхівкою партії;
- розбіжності між «генеральною» лінією партії і політикою її окремих фракцій;
- відмінності між політичними оцінками лідера, керівної верхівки, активістів, співчуваючих, виборців, противників партії.

Така кількість недвозначностей і розбіжностей, які виявляються одночасно, в різних співвідношеннях і пропорціях, робить партії складним феноменом для дослідження – явищем і процесом одночасно.

Теорія партій виробила кілька різних груп методів і способів щодо їхнього дослідження, які можна назвати **методологічними підходами**.

З точки зору **історичного підходу**, політичні партії утворюються на певному етапі розвитку суспільства, коли для їхньої діяльності виникають більш чи менш сприятливі умови. За умов зміни умов партійної діяльності змінюється і внутрішня структура партій, і форми партійної боротьби. Для прихильників цього підходу найважливішою є періодизація історії партій, виокремлення певних історичних періодів, межами яких є суттєві зміни в партіях та ідеологіях, організації, місці і ролі у суспільстві.

Прихильники історичного підходу вбачають у партіях явище історичне, перехідне. Вони вважають, що зі зміною соціальної структури суспільства, розвитком засобів комунікації, зростанням інформованості населення політичні партії, як такі організації, що борються за владу, зникнуть. Зокрема Е. Тофлер вважає, що фрагментація класів на «значну кількість ще менших груп» згодом призведе до заміни політичної системи, в якій центральну роль відіграють політичні партії, системою децентралізованих спільнот. У них індивідуальні, групові інтереси і пристрасті будуть реалізовуватися не у діяльності партій, а засобами масової інформації, економікою, сферою послуг.

Інституціональний підхід. Класичний інституціоналізм розуміє політичні партії, передусім, як організації, які подібно до державних установ діють згідно із законом і юридичними приписами. Політологи-інституціоналісти виходили з положення про практично повне співпадіння конституційних, правових положень, які стосувалися прав і привілеїв носіїв державних посад, їх реальних політичних дій. Саме вони намагалися зібрати необхідну інформацію, точно і скрупульозно описати політичні процеси, які, на їхній погляд, були функцією політичних інститутів. Підсумком у такому випадку було політичне рішення. Тому замість побудови теорій і винайдення закономірностей партійної боротьби, на думку прихильників інституціоналізму, необхідно досліджувати прерогативи, роль партій у прийнятті державних рішень і завдання буде виконане.

Цей підхід відіграв свою, досить значну роль, у зародженні теорії партій. Тепер послідовники і опоненти інституціоналізму – неоінституціоналісти докорінним чином змінили своє бачення партії. Сьогодні для них партія – це установа, а система визначених, історично складених у цьому середовищі взаємин. Згідно з поглядами прихильників неоінституціоналізованого підходу, інституціоналізовані, тобто закріплені у поведінці людей і визнані суспільством, взаємовідносини в організаціях, які називають себе партіями, і є реальними політичними партіями.

Соціологічний підхід означає дослідження об'єктивної реальності: суспільства, групи інтересів, політичної системи або партії з точки зору інтересів соціальних груп, які її утворюють, соціальної структури суспільства та досліджуваного предмету, соціальних статусів і ролей, які відіграють індивіди, котрі утворюють цю групу чи організацію. Цей підхід органічно пов'язує суспільство і його політичну систему, людину і політичну організацію, через яку реалізуються соціальні потреби. Для партіологів він означає бачення безпосереднього зв'язку партій з суспільством, яке їх «породжує», його соціальним полем, взаємодією на ньому різних соціальних груп. Вони і складають соціальну базу різних політичних партій, програми котрих та інші документи виражають ідеали, інтереси цих же соціальних груп.

Соціологічний підхід передбачає вивчення передусім взаємин людей: активістів, партійних функціонерів, лідерів і пересічних партійців чи виборців. Він приносить у методологію вивчення партій соціологічні методи: опитування, тести, інтерв'ю і т.д. Їх використання найактуальніше і ефективне у період виборчих кампаній, а також для вивчення популярності партій, рейтингів їх лідерів, депутатів або кандидатів. Серед відомих партологів відзначаємо прихильників соціологічного підходу – М. Вебера, М. Дюверже, П. Бурдьє, Ж. Блондель, К. фон Бойме.

Психологічний підхід в теорії партій допомагає досліджувати ці організації, виходячи з суб'єктивного їх бачення індивідом, який знаходиться у певних соціально-політичних умовах чи психологічному середовищі. В дослідженні соціальної реальності такий підхід з середини XIX ст. прослідковується в концепціях «психології народів» (М. Лацарус, В. Вундт), «психології мас» (С. Сігеле, Г. Лебон), «психологічного інстинктивізму» (У. Мак-Дугал). Вже у той час були спроби досліджувати партійний феномен виключно психологічними методами. Зокрема німецький теоретик Е. Ваксмут виходив з припущення, що підґрунтя партійної боротьби знаходиться у «неприборканості», мінливості людських пристрастей. Їхня боротьба, на його думку, і є тим механізмом, який визначає партійне протистояння.

Інший німецький вчений, Ф. Паульсен, характеризував партії як виразників психологічних характеристик певних соціальних груп, у тому числі їхньої колективної волі. «Воля влади є душею будь-якої партії» - стверджував він. У XX ст. новий імпульс дослідження суспільства, політичної сфери взагалі і політичних партій зокрема з позицій «психологізму» дали роботи Г. Ласауела, Г. Айзенка, А. Понсонбі, С. Лонга та ін. Сучасний російський політичний психолог А. Юр'єв стверджує, що «партії - об'єднання психологічно близьких людей, які пов'язані мотивом використання влади».

З точки зору **біологічного чи організмстичного підходу**, партія є живим організмом, який постійно росте, з притаманними йому закономірностями розвитку. Як і біологи, теоретики партій вбачають партійну генезу в двох іпостасях. З одного боку, це – *філопартогенез* – тобто зародження і розвиток усіх партій, як виду, соціально-політичного інституту, як мінімум, будь-якого ідеологічного, організаційного типу партії (ліберального, консервативного, соціалістичного чи елітарного, масового); з другого – *онтопартогенез* – життєвий шлях від виникнення до зникнення кожної конкретної партії, який, зазвичай, відзначається *народженням* – установчим з'їздом чи конференцією. *Становленням*, через участь у виборах і завоювання більшої кількості голосів виборців, парламентських місць, міністерських портфелів; здобуттям все більшої політичної ваги, впливу, політичної влади і авторитету. *Старінням* – періодом застарілих висунутих партійних ідей, ідеології, програми в цілому (дається взнаки й той факт, що чимало програмних цілей, які колись були новаторськими і приваблювали мільйони виборців, або вже досягнуті цією партією, або реалізовані її суперниками). Нарешті – закономірною *смертю*.

З точки зору цього підходу, природну смерть можна відтермінувати, але її неможливо позбутися взагалі. А окрім смерті від природного старіння, на партію чигають небезпеки передчасної смерті від змін соціально-політичного та економічного «клімату», міжнародних чи внутрішньополітичних умов «існування». Партії можуть так само передчасно загинути внаслідок внутривидової конкурентної боротьби за виживання, дії «особин» інших видів – державних структур, громадських організацій і т.д.

Антропологічний підхід, як правило, розуміє дослідження інститутів влади та управління примітивних суспільств, які знаходяться на стадії родової чи племінної організації. Це додержавні соціальні системи з іншими механізмами панування і підкорення (традиції, релігійні норми, системи родинних зв'язків тощо). Деякі теоретики трактують цей підхід як людський вимір політики сучасних розвинутих суспільств, причому не тільки з точки зору впливу на неї *соціальних* факторів (рівня життя, форм власності, типу культури і т.д.), але й *антропологічних* (інстинктів, стійких рис інтелекту, психіки, національного характеру), рис людини як біосоціальної істоти. З вузької точки зору партології –

антропологічний підхід може використовуватися у випадку вивчення, трайбалістських партій (на основі родо-племінних зв'язків), а також псевдопартій, які створюються авторитарними чи диктаторськими режимами. Окрім цього, цей підхід показав свою ефективність у дослідженні партійного лідерства чи партійних типів особистості – типових представників тієї чи іншої партії.

Економічний підхід виходить з уявлення, що в партійно-політичній сфері люди ведуть себе так само раціонально і осмислено, як і в економічній, і віддають свої голоси тій чи іншій партії в першу чергу згідно із міркуваннями власної вигоди. При оцінці перспективи кандидата від однієї з таких партій керуються станом економіки країни (підйом, спад, стагнація і т.д.) і можливостями збільшення бюджету. Звідси виходить, що і партії, і особливо, партійна діяльність має економічну основу.

Звісно, не усі теоретики схильні так жорстко і однозначно ставити політичну сферу у залежність від економічної. Однак прихильники економічного підходу стверджують: якщо соціальна політика сучасних держав і партій ґрунтується на досягненнях економіки, то електорат і віддає голоси кандидатам тієї чи іншої партії, виходячи з оцінки її стану. Економічний підхід використовується при розробці теорії раціонального вибору, згідно з якою виборці віддають їх будь-якій партії, ґрунтуючись на прагматичних уявленнях про реальну можливість їхньої перемоги на виборах. При цьому вони не тільки ведуть себе як «гомо економікус», але й оцінюють партії за їх соціально-економічними програмами і реальністю впровадження, з врахуванням стану справ в соціально-економічній сфері.

Окрім підходів, які спираються на готові розробки і принципи таких наук, як-от юриспруденції, соціології, психології, біології, антропології, економіки – для вивчення партій використовують і сучасні міждисциплінарні підходи: системний, синергетичний, компаративістський.

Другий рівень аналізу – **методи дослідження політичних партій**. Як і в інших дисциплінах у партіології використовуються:

- *загальнонаукові методи*: аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, протиставлення, порівняння, яке може бути просторовим і часовим; метод загального і особливого; класифікація, типологізація, формально-логічний, логіко-діалектичний метод та інші;
- *загальнотеоретичні методи*: історико-порівняльний, компаративний, методи структурного, функціонального, структурно-функціонального аналізу; системний, метод екстраполяції, моделювання і т.д.;
- *методи і підходи соціальних наук*. Символічний інтеракціонізм, який ґрунтується на теорії Дж. Міда і Ч. Кулі, виходить з припущення, що будь-яке суспільство, у тому числі й політична партія, є сукупністю взаємодій індивідів, які за допомогою певних символів (слів, жестів, знаків і т.д.), вступаючи в інтеракції, «створять» світ, утворюючи певний організаційний, ідеологічний тип партії. Феноменологічний метод, який ґрунтується на філософії Е. Гусерля, соціальної феноменології А. Шюца, презентує суспільство (і партію) як сукупність феноменів, частина яких належить суб'єктивному світу індивіда, інша – разом з відповідними частинами решти феноменів, інтегруючись, складає об'єктивний світ партійної боротьби. Таким чином, партійна система є одночасно об'єктивною реальністю, сукупністю інтегрованих суб'єктивних картин і т.д.
- *методи політології*, тобто дослідження політичних партій за допомогою таких політологічних теорій, як корпоративізм, елітизм, плюралізм, теорій політичних, виборчих систем, демократії, політичної участі, демократичного транзиту і т.д.
- *власне методи дослідження партій (партіології)*: вивчення політичних ідеологій і класифікація партій за ідеологічною ознакою; метод аналізу партійних програм (світогляд політичної партії, бачення світової і національної політики, стратегія партії, тактичні установки); метод аналізу партійних статутів (партійна організація та її принципи: членство, побудова партії, методи внутріпартійної роботи), аналіз

інших партійних документів (платформ, заяв, лозунгів, буклетів, брошур, стенограм з'їздів); методи дослідження дій партійних лідерів (соціологічні, психологічні). Звичайно, методи партології не є самостійними і повністю автономними щодо перелічених, але сама партологія не є самостійною наукою.

Для збору даних партологи діють, як і усі політологи, використовуючи методи опитування, інтерв'ю, аналізу документальних джерел, у тому числі контент-аналізу, спостереження (моніторингу), шкалування і т.д.

Для *опрацювання зібраних даних* використовуються методи кодування, побудови таблиць, діаграм, гістограм, методи вивчення взаємозв'язків між змінними, математичне моделювання, побудова, аналіз змінних тощо.

Таким чином, в теорії партій, як і в інших розділах політичної науки, присутні, з однієї сторони, методи дослідження, але, з другої – за умов конкретного використання постійно відчувається їх недостатність. Таку суперечність партологи вирішують за допомогою комплексного підходу з використанням усіх можливих прийомів, методів і, разом з тим, скрупульозним підбором кожного методу дослідження, порівнянням досягнутого результату з висхідною гіпотезою, іншими аналогічними результатами.

3. Дослідницькі моделі партій.

Про «свідомий намір» привнести у теорію партій прийом моделювання писав ще М. Дюверже у 1951 р. Щоправда, під моделями чи схемами він розумів «більш чи менш несуперечливі системи, єдина перевага яких полягає у тому, що вони можуть ініціювати і скеровувати майбутнє монографічне дослідження, яке здатне підтвердити (чи, що, ймовірніше) відкинути ці моделі... Виходячи з суми спостережень, які слугують їм базою, ці схеми, зрозуміло, різною мірою вірогідності повсякчас вимагають уточнення».

Створення моделей є важливим в будь-якій теорії, оскільки дає можливість не тільки «побачити» предмет дослідження зі усіх сторін, але й «заглянути», так би мовити, «усередину», а також в його минуле і майбутнє. При цьому слід пам'ятати, що модель – це завжди спрощення і узагальнення дійсності, а етап наукового моделювання мусить завершуватися етапом перевірки дії моделі у реальних умовах. Не менш важливим є створення моделей і для теорії партій. Їх моделі можуть бути різних типів, ґрунтуватися на різних критеріях. Кожна з них має свої сильні і слабкі сторони, адекватно відображаючи одні сторони діяльності партій і не показуючи або неадекватно показуючи інші. Тому-то слід проаналізувати усю різноманітність моделей партій.

Історична модель базується на більш-менш точному визначенні місця і ролі партії в історичному процесі, співставленні його з місцями і ролями інших партій, визначенні впливу на досліджувану партію історичної обстановки в цілому і конкретних історичних подій. В шерензі історичних фактів досліджувана партія, точніше – її модель, у випадку, коли вона знайшла своє місце в історії і співвідносячись з певними подіями, сама стає історичним фактом. При цьому модель, ядром якої є факти з «життя», мусить бути строго описаною історично: час створення, дати і рішення з'їздів, результати виборів, зміна лідерів і т. д. – до самої «смерті» партії. Таку модель можна назвати: *«Партія як історичний факт, складова частина історичного процесу»*. Усі події партійного життя у ній «прив'язуються» до історичного процесу.

Зазвичай цією моделлю користуються історики партій. В першу чергу вони визначають часові рамки, в другу – географічні, усіх знайдених в архівах документів щодо досліджуваної партії, співставляють їх з відомими подіями і таким чином вписують її «життя» в історію країни і світовий історичний процес. На цьому принципі побудовані усі «біографії» - історичні описи, історії конкретних партій, політичні портрети; усі статті про конкретні партії в енциклопедіях, написані істориками партій і т.д. Але це не означає, що історичною моделлю партії не можуть користуватися політологи.

Від історичної моделі відштовхувався Н. Макіавеллі – досліджуючи флорентійські партії, а Дж. Брайс – американські. Останній, користувався цією моделлю, коли докладно описував час виникнення, активної діяльності і відходу з політичної арени федералістської партії, партій вігів, грінбекерів, прогібіціоністів, мугуенпсів. Історичне бачення в дослідженні партій проглядається у відомій тріаді партійної історії М. Вебера: 1) партії як аристократичні угруповання; 2) партії як локальні політичні клуби; 3) партії як сучасні корпорації.

Перевагою моделі *«Партія як історичний факт, складова частина історичного процесу»* є часова та історична визначеність, темпоральна динаміка партії, яка добре проглядається, вписана до того ж у історичний процес. Для політологів вона ще цікавіша тим, що у багатьох випадках включає і політичний процес.

Недоліками цієї моделі, з точки зору теорії партій, є захоплення з'ясуванням локально-часових рамок подій партійного життя не на користь дослідженню інших важливих характеристик, «прив'язка» до історичного процесу, а не політологічним закономірностям. Окрім того, розгляд кожної партії окремо, а так власне найкраще її «прив'язувати» до загального ходу історії, веде до втрати системного погляду на партії в цілому і загальному зниженню об'єктивності дослідження.

Структурна модель з'явилася у час, коли зміни внутрішнього устрою, збільшення структури стали найважливішими показниками у діяльності партій. Особливу роль ця модель відіграла в дослідженнях кінця XIX – початку XX ст., від процесу «зростання» парламентських партій на ґрунті громадянського суспільства, створення місцевих, регіональних партійних органів і партійних організацій. Не менш важливе значення ця модель отримала в першій половині XX ст., коли партійна генеза захопила робітничий рух і почалося поступове завоювання депутатських місць представниками соціалістичних і робітничих партій. Створення власних парламентських фракцій цими партіями також призвело до значної трансформації їх структури.

На структурну модель опирався в своїх дослідженнях вже згадуваний Дж. Брайс, коли аналізував механізм партійних організацій; М. Острогорський – описуючи діяльність кокуса в американських і англійських партіях; Р. Міхельс – коли вивчав олігархізацію європейських соціал-демократичних партій. Сьогодні структурна модель політичної партії являє собою *«партію-організацію, яка складається з парламентської фракції, керівних органів, регіональних і місцевих комітетів»* і використовується не менш активно як при вивченні внутрішньої структури партій, так і для дослідження місця, становища партії у суспільстві, що включає у себе визначення структури громадянського суспільства, керівні органи самої партії і структури держави, у які їй вдалося проникнути.

Перевагами структурної моделі є добре бачення ролі організації у діяльності і результативності партії, безпосереднє уявлення про внутрішні механізми, важелі цієї діяльності, про точне місце, а відповідно, і функціях партії у суспільстві.

Недоліками цієї моделі є відірваність від історичного і політичного процесу; «вирваність» самої моделі з контексту соціально-економічних подій, з-під впливу політичної культури, інших соціокультурних факторів.

Функціональна модель політичної партії, запропонована Т. Гоббсом, який, пригадаємо, дивився на державу як на організм, а партіям відводив ролі його м'язів, мускулів. Враховуючи, що цей організм – Левіафан – призначений для управління і захисту громадянського суспільства, роль партій, відведена їм у цій моделі, достатньо значна і велика. Продовжуючи її логіку, можна зробити висновок про те, що, по-перше, кожна партія відіграє у державі і суспільстві свою роль, яка зумовлюється її місцезнаходженням, величиною, силою, витривалістю; по-друге, усі партії розрізняються, оскільки саме вони активізують різні органи державного і суспільного організму. Але усі партії функціональні і тільки разом можуть забезпечувати життєдіяльність і виживання держави-Левіафана.

Після Гобсової органістської функціональної моделі були створені **механічна** і **кібернетична** моделі партій.

Згідно з *механічною функціональною моделлю*, партія уявляє собою механізм, який передає рух від громадянського суспільства державним структурам, аналогічно до того, як у механічному годиннику енергія скрученої пружини передається системою гвинтиків і шестерні, забезпечуючи хід. Ймовірно, головні функції партій, згідно з цією моделлю, приведення у дію в робочому стані усього суспільно-державного механізму. Власне й це мав на увазі Т. Джефферсон, який вигукнув «політичні партії суттєво необхідні демократії».

Механічною функціональною моделлю, в якій рух передається від центру до периферії, від партії, яка самовільно зайняла центральне місце у політичній системі, до мас, користувався Й. Сталін, створюючи свою конструкцію тоталітарної партії і однопартійної політичної системи. За його словами, система диктатури пролетаріату, яка керуватиме державними і громадськими організаціями, які є «приводом» «керівною і спрямовуючою силою» партії до мас. Як бачимо, в сталінському механізмі політичної системи відсутні правова держава і громадянське суспільство; центральне ж місце займають не три традиційні гілки державної влади, а єдина партія, в якій заборонена фракційна діяльність. А ради, разом з іншими організаціями, виконують роль периферійних механізмів «від партії до мас».

У *кібернетичній моделі*, яка виникла уже в 60-х роках ХХ ст., партія також постає передусім з функціональної сторони. Головною характеристикою є її місце одночасно і в громадянському суспільстві, і на вході у державні структури. Використовуючи ці положення, партії на свій «вхід» можуть отримувати сигнали з певних структур громадянського суспільства, трансформувати їх (перетворити вимоги виборців в політичні програми) і передавати на «вхід» державних, владних структур, які приймають рішення. А вони уже у формі законів, постанов та наказів, повертаються у громадянське суспільство, оцінюються ним знову, у вигляді зворотнього зв'язку, поступають на «вхід» політичних партій і державних структур.

Отже, партія своїм місцем у суспільстві створює другу після держави можливість зворотнього зв'язку. Власне кажучи, кожен громадянин чи соціальна група зі своїми потребами можуть звертатися або у партію, або безпосередньо в державні структури. Ці зворотні зв'язки у цьому випадку є конкуруючими: скільки сигналів пройде через одну з них, стільки ж – не отримає друга. Однак зворотні зв'язки і першої і другої служать стабілізації системи «громадянське суспільство – партії – держава» в цілому. В цьому, згідно з кібернетичною моделлю, і є головна функція партій у суспільстві.

Сильні сторони цієї моделі полягають у дослідженні ролі, місця, становища, функцій партій у суспільстві. Слабкі місця функціональної моделі – неточності в уявленнях про державу, суспільство і власне партію.

Російський партолог Б. Ісаєв запропонував і свою *модель «партії-дерева»*. Не дивлячись на те, що в ній партія представлена живим організмом, вона не подібна органістську функціональну конструкцію, в якій неможлива партійна боротьба і кожна партія служить не власним цілям, а загальному благу усього суспільного організму. І дійсно, партія, як і дерево, об'єднує два середовища: Суспільство (грунт), з якого вона живиться життєвими силами і Держава (небо, яке наділяє сонячною енергією, яка необхідна для фотосинтезу і росту). Сама «партія-дерево» являє собою доволі автономну організацію, в якій корисні речовини, які добуваються з-під землі і опромінюються сонцем, перетворюються у партійні структури і партійну продукцію: програми, лозунги, заклики і т. д. Саме вони використовуються для зростання партії, «просування» її ідей і програм на «небо» - тобто у владу. При цьому «партія-дерево», як і у живій природі, конкурує у боротьбі за корисні речовини і за «місце під сонцем» з іншими партіями.

Сильними сторонами цієї моделі є її динаміка, а також органічна живучість не тільки самої партії, але й політичної системи, усього суспільства. В ній простежується залежність партій і партійної боротьби від усіх соціально-економічних і політичних процесів, які відбуваються у суспільстві. Особливо ефективна така модель стосовно молодих, або тих, що нещодавно виникли, динамічних партій, які переживають час бурхливого зростання, зміни взаємин з іншими партіями, державними і громадськими структурами. До слабких місць

моделі «партії-дерева» слід віднести відсутність уявлень про суб'єктивну діяльність людей щодо побудови, налагодження взаємин партії з державою і суспільством. Відповідно до цієї моделі вона «росте сама по собі», виключно під дією зовнішніх факторів.

Для показу великої різниці партій, які функціонують в одному суспільстві, їх різний політичний вплив, владу і авторитет, той же російський вчений пропонує *модель «партії-актора»*. Він керується логікою, що у театрі кожен актор унікальний і самотній, є таким, що відбувся, користується заслуженим успіхом у глядачів; або ж набирає популярність від вистави до вистави (аналогічно, від виборів до виборів); або й такі, які ще не відбулися, похилого віку, або зовсім молоді, які рвуться до популярності (влади). При цьому труп акторів конкретного театру (партійна система країни) грає різні вистави (президентські, парламентські, регіональні вибори), де їхні ролі можуть суттєво відрізнятись. До того ж у кожній виставі на сцені є актори, які грають головні ролі (провідні партії країни), середні або ж епізодичні ролі (невеликі партії). Скільки є більш-менш популярних акторів, стільки ж є більш чи менш впливових партій. А є й актори, котрі взагалі не приймають участі в цій виставі (партії, які не зареєстровані виборчою комісією і не допущені до участі у виборах). Одночасно глядачі поділяються на учасників (виборців, які голосують) і не учасників вистави (виборців, які ігнорують вибори).

Сильною стороною цієї моделі є уявлення про різну політичну «вагу» партій, кількість їхніх «прихильників», вплив і популярність у суспільстві. Ця модель добре показує розбіжність ролей, складність взаємовідносин партій між собою і владою (т.зв. «театральною адміністрацією»). Слабкість моделі «партія-актор» полягає, передусім, у викривлених уявленнях про об'єктивність партійної боротьби. Адже висувуючи на перше місце роль режисера у кожній виставі, ця модель нав'язує «образ» певного керівника-ляльководи, який наперед знає закінчення «вистави». А загальне уявлення про вибори, як про виставу, зазвичай викликає думку про готовий сценарій будь-якого волевиявлення громадян, що суперечить принципам вільних і демократичних виборів.

Отже, про різноманіття дослідницьких моделей слід зауважити й те, що й про дослідницькі підходи. Кожен з них має сильні і слабкі сторони, а, отже, більш чи менш ефективні можливості використання.

ЛІТЕРАТУРА:

- Безродний Є. Ф., Уткін О. І. Історія політичних вчень. Навчальний посібник / Є.Ф. Безродний, О.І. Уткін. – К., 2006.
- Бекназар-Юзбашев Т. Б. Партии в буржуазных политико-правовых учениях / Т. Б. Бекназар-Юзбашев. – М., 1988. – С. 139–174.
- Джанда К. Сравнение политических партий: исследования и теория / К. Джанда // Современная сравнительная политология. Хрестоматия. – М., 1997.
- Ковальчук В. Теоретико-методологічні засади вивчення політичних партій / В. Ковальчук // Студії політичного центру «Генеза». – 1995. – № 2.
- Кулик А. Н. Сравнительный анализ в партологии: проект К. Джанды / А.Н. Кулик // Политические исследования. – 1993. – № 1.
- Обушний М. І. Партологія: навч. посібник / М. І. Обушний, М.В. Примуш, Ю. Р. Шведа. – К., 2006. – С. 87–98.
- Основи політичної науки. З історії політичної думки: від стародавності до наших днів. Курс лекцій за ред. Б. Кухти. – Львів, 1997.
- Поппер К. Демократия и народоправие / К. Поппер // Политика. – 1991. – № 10.
- Пушкарева Г. В. Партии и партийные системы: концепция М. Дюверже / Г.В. Пушкарева // Социально-политический журнал. – 1993. – № 9–10.
- Сытин А. Г. Политическая социология Мориса Дюверже // Социально-политические науки. – 1990. – № 12.

Тезінг Й. Трансформація, демократія та політичні партії – завдання та призначення партій / Й. Тезінг // Політичні партії в демократичному суспільстві / Видавці Й. Тезінг та В. Гофмайстер. – К., 1997. – С. 7–22.

Шведа Ю. Аренд Лійпхарт про партії та партійні системи / Ю. Шведа // Студії політологічного центру «Генеца». – 1995. – № 5.

Шведа Ю. Методологічні застереження Дж. Сарторі щодо аналізу партійних систем // Нова політика. – 1998. – № 5. – С. 28–32.

Шведа Ю. Р. Політичні партії. Енциклопедичний словник / Ю. Р. Шведа. – Львів, 2005. – С. 29, 58, 79, 110, 153, 231, 263, 266, 267, 273, 310, 330, 382, 388, 413.

Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем: Навч. посібник / Ю. Шведа. – Львів, 2004. – С. 45–63, 116–122.

ТЕМА 1.
ЕТАПИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ПАРТІЙ.
ПАРТІЇ ЯК АРИСТОКРАТИЧНІ УГРУПОВАННЯ ТА ПОЛІТИЧНІ КЛУБИ.

Питання:

1. Історія та теорія політичних партій.
2. Партії як аристократичні угруповання.
3. Партії як політичні клуби.

Вступ

Серед головних акторів, які діють на політичній сцені, найбільш впливовими є партії, які виступають головними елементами громадянського суспільства. Важко уявити собі державу, її політичну систему без взаємодії із політичними партіями. Виражаючи інтереси соціальних спільнот і виступаючи головною ланкою, яка пов'язує громадянське суспільство з державою – політичні партії та партійні системи забезпечують представництво соціальних інтересів у політичній сфері суспільства.

Нормативний курс «Теорія політичних партій та партійних систем» передбачає вивчення історії становлення політичних партій та теоретичних основ їх функціонування.

У центрі уваги курсу – етапи історичного розвитку політичних партій, етапи становлення теорії політичних партій, суть поняття «політична партія», елементи (індикатори) і функції політичних партій, партійне керівництво, типологія та класифікація політичних партій і партійних систем, способи визначення конфігурації партійних систем, а також питання ідейно-політичного спрямування та концептуальних засад політичних партій, які діяли на українських етнічних теренах наприкінці XIX ст. – першій третині XX ст., становлення політичного плюралізму та формування багатопартійності в сучасній Україні, її партійна система.

Головною метою курсу є всебічний аналіз феномену політичної партії, визначення тенденцій розвитку, ролі і місця політичних партій в політичній системі суспільства.

Об'єктом курсу є історія зародження, становлення політичних партій, класифікація політичних партій, їх роль в суспільстві.

Предметом курсу є тенденції функціонування та розвитку політичних партій та партійних систем, що відображають реальний процес включення їх у діяльність та реалізацію політичної влади і політичних інтересів. З огляду на це, важливими є підходи до визначення предмета курсу:

— **макронідхід** (слід охопити у вивченні політичні партії та партійні системи для створення загальної теорії);

— **мікронідхід** (аналіз політичних партій як суб'єктів політичного процесу з конкретними параметрами простору і часу, роль їх у становленні громадянського суспільства).

Отже, вивчення політичних партій як політико-правового явища, категорії та інституту є одним з найзначиміших і перспективних напрямків сучасних політичних наук. Теоретико-методологічне і практичне зацікавлення цим напрямком досліджень в українській науці актуалізується формуванням нової демократичної – конкурентної і плюралістичної партійної системи, перетворенням політичних партій у структурний елемент механізму організації і здійснення державної влади в Україні.

1. Історія та теорія політичних партій.

Теорія політичних партій (партологія) є міждисциплінарною цариною наукового знання, яка вивчає загальні закономірності виникнення, розвитку, функціонування та організаційного устрою політичних партій.

Феномен політичних угруповань, які змагалися між собою у боротьбі за владу, був предметом уваги ще античних мислителів. Зосібна, Платон у своїх працях згадує про партію аристократів т. зв. Тридцяти, Аристотель – про партії рибалок і портових моряків, ремісників-городян і рівнинних землеробів, а Цицерон – про «народну партію», яка піклувалася безпорадними. Пізніше тема партій отримує подальший розвиток у студіях Ніколло Макіавеллі, Томаса Гобса, Джона Локка, Томаса Джеферсона, Шарля Монтеск'є, Жан-Жака Руссо. Однією з перших праць, яка безпосередньо була присвячена політичним партіям, був трактат «Роздуми про партії» лорда Генрі Сен-Джона Болінброка. Тема ролі партій у суспільному житті і публічній політиці тією чи іншою мірою розкривалася у роботах Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля, Йогана Готлиба Фіхте, Бенжамена Констана, Джона Мілля, Девіда Юма та інших західноєвропейських мислителів. З середини XIX ст. з'являються перші прикладні дослідження політичних партій: у працях К. Маркса, Ф. Енгельса, К. Каутського гостро ставляться питання ідеологічного позиціонування політичних об'єднань та організації партійного будівництва.

Теоретико-методологічні основи вивчення політичних партій закладені у працях Дж. Брайса, М. Вебера, Р. Міхельса, М. Острогорського. Дослідження цих вчених заклали підґрунтя наукового розуміння політичних партій, містили понятійний апарат. Так 1898 р. вийшла книжка Мойсея Острогорського «Демократія і політичні партії» (французькою мовою), у якій на прикладі США і Англії розкривалися механізми організації і функціонування політичних партій, причини їх виникнення та еволюції до більш складних політико-організаційних форм. У праці «Соціологія політичної партії в умовах сучасної демократії» (1911) Роберт Міхельс сформулював «залізний закон олігархічних тенденцій» в буржуазній демократії, згідно з яким діяльність демократії строго обмежується у зв'язку з необхідністю існування організації, яка спирається на «активну меншість» (еліту), оскільки «пряме панування має технічно не можливе».

XX століття збагатило наукові знання низкою фундаментальних наукових робіт, присвячених дослідженню феномена політичних партій. Так 1951 р. була опублікована відома праця Моріса Дюверже «Політичні партії», в якій всебічно розглядалися питання походження політичних партій, давалася оцінка їх місця і ролі в сучасному демократичному суспільстві, сформульовано низку важливих закономірностей дії виборчої системи і парламентаризму на розвиток політичних партій, визначені критерії класифікації партій і партійних систем. Значно збагатили розробку сучасних наукових уявлень про політичні партії К. фон Бейме, К. Джанда, Дж. Лаполамбара, К. Лоусон, С. Нойман, А. Панебьянко, Дж. Сарторі. Політико-правові аспекти діяльності політичних партій та їх участі у виборчому процесі розвинути у публікаціях Р. Катца, Дж. Ламберта, Е. Лейкмана, Р. Таагепери, М. Шугарта.

Предметом теорії політичних партій є вивчення проблем закономірностей і механізмів формування, функціонування та розвитку політичних партій і партійних систем, їх місця і ролі в суспільно-політичному житті, форм взаємин з іншими політичними і соціальними інститутами.

Теорія політичних партій має складний об'єкт аналізу, де перший рівень складає вивчення процесів розвитку окремих політичних партій, другий – вивчення структури і діяльності групи партій, які володіють подібними структурно-функціональними, ідеологічними або статусними (парламентськими, позапарламентськими) характеристиками. Третім рівнем аналізу може слугувати вивчення структури, якісних характеристик та особливостей розвитку партійної системи країни (групи країн). При цьому комплексний характер теорії політичних партій дозволяє враховувати міждисциплінарний підхід і спеціальні галузеві методи дослідження. Саме тому одні і ті ж об'єкти аналізу теорії політичних партій можуть досліджуватися різними суспільними науками під особливим, специфічним кутом зору, в різних аспектах, на різних рівнях наукового аналізу.

Зокрема історична наука розглядає партії в ретроспективно-генетичному аспекті їх виникнення, функціонування та поетапної еволюції до сучасних форм партійної організації. Вивчення історичних обставин, котрі зумовили необхідність створення політичних партій, а також змін у їх організації і політичній діяльності дозволяє виявити генетичні причини сучасних процесів, які відбуваються всередині партії і на міжпартійному рівні.

В юридичній науці вивчаються питання правового статусу політичних партій, форми і механізми правового регулювання їх діяльності, участі у виборах і референдумах, в роботі органів державної влади; аналізуються положення законодавства про політичні партії, його дії на процес створення і розвитку партійної системи, розробляються рекомендації щодо його удосконалення, ліквідації протиріч та правових колізій.

Вивчення політичних партій також є одним з найважливіших напрямків політичної науки. Політологія вивчає і з'ясовує модельні закономірності виникнення і розвитку політичних партій, механізм взаємодії політичних партій з органами державної влади, динаміку партійно-політичних перегруповань, основи внутрішнього устрою політичних партій і практику їх парламентської діяльності.

Партія і партійна система як соціальний феномен є одним з об'єктів політичної соціології, яка досліджує взаємини між суспільством і державою, між соціальним устроєм і політичними інститутами. Відомості про відношення до партій, які отримують завдяки таким дослідженням, зв'язуються з іншими відомостями – наприклад, про рівень довіри до закону, про корумпованість і т.д., що дозволяє скласти досить повну картину процесів, що відбуваються у суспільстві. Прикладом таких довготривалих досліджень можуть слугувати деякі дослідження провідних організацій: Інституту соціології НАН України, Київського міжнародного інституту соціології, Центру Разумкова, фонду «Демократичні ініціативи» та інших, які упродовж багатьох років займаються дослідженням динаміки партійної системи і розвитку демократичних інститутів в Україні.

Теорія політичних партій оперує різноманітними методами дослідження. Складність і багатоплановість об'єкта дослідження вимагає звернення як до загальнонаукових методів пізнання (діалектичного; порівняння, аналізу і синтезу; моделювання та інших), так і до розробок у царині теорії соціальних систем. Комплексний міждисциплінарний характер теорії політичних партій робить виправданим використання наукових і спеціальних методів: структурно-функціонального, соціологічного, конкретно-історичного, порівняльно-правового і формально-правового. Їх використання дозволяє всебічно розглядати політичні партії в різних аспектах їхньої діяльності.

Теоретичний підхід до вивчення політичних партій у багатьох аспектах подібний до «партійного»: в обидвох випадках аналізуються довготривалі, середньострокові і кон'юнктурні фактори розвитку політичних партій і партійних систем. Саме тому, з одного боку, партійна політика є предметом наукових досліджень, результати яких, у свою чергу, стають джерелом корисної інформації про взаємозв'язки суспільства і політичних організацій і зазвичай інтерпретуються в інтересах політичних партій, використовуються з метою коригування їх стратегії і тактики (особливо коли мова йде про взаємини партії з електоратом). З другого боку, теорія політичних партій, безумовно, зберігає і незалежність, виконуючи завдання, які не зумовлені політичними потребами партії і виборчих кампаній. Зокрема, дослідження відношення населення до самої партійної системи, різних партій, їх програм і результатів, отриманих на місцях, дозволяє об'єктивно оцінити роль партійної системи у певному суспільстві і розробити рекомендації щодо її оптимізації у відповідності з новими соціальними запитами і потребами.

Таким чином, сучасна теорія політичних партій визначає, що *політичною партією є добровільне самоврядне об'єднання громадян, яке створюється за їхньою власною ініціативою для спільної реалізації цілей і завдань, відстоювання власних уявлень щодо розвитку суспільства*. Разом з цим партія – це один з базових інститутів політичної системи суспільства, який сприяє відтворенню і ротації політичної еліти. Політичні партії, не будучи безпосередніми носіями державної влади, функціонально включені в систему владних взаємин і є ланкою

між державою і громадянами, забезпечують цілісність і стійкість політичної системи. Існування політичних партій рівною мірою неможливе як без суспільства з його багатоманітними інтересами, агрегацію (процес об'єднання елементів в єдину систему) і представництво яких здійснюють партії, так і без держави, що уособлює публічну владу у суспільстві.

2. Партії як аристократичні угруповання.

Понад 150 років тому жодна країна світу, за винятком Сполучених Штатів, не мала партійної системи у сучасному розумінні. Сьогодні партії існують практично в усіх державах. Розвиток партій в усьому світі пов'язаний з поширенням демократії, зі збільшенням частини населення, яка володіє виборчим правом, і розширенням прав парламентів. Чому ж політичні партії отримали таке широке поширення? Як і коли це відбулося?

Насьогодні існує чимало пояснень виникнення феномена політичних партій. Одні дослідники пов'язують їх виникнення з природнім бажанням людини змагатися у боротьбі за оволодіння владою, другі – з необхідністю об'єднання ресурсів з метою колективного відстоювання і політичного представництва спільних групових інтересів, треті – з соціально-класовою структурою суспільства, яка визначає боротьбу за владу в суспільстві.

Партія як соціальна реальність з'явилася унаслідок руйнування традиційних форм влади, заснованих на сакральності та унікальності влади і володаря. У соціологічному сенсі головна відмінність суспільства з партіями від суспільства без партій (наприклад, від станового суспільства) полягає у тому, що партія забезпечує інституціоналізацію тієї полеміки і тих протиріч, які у традиційному (домодерному) суспільстві представляються катастрофою.

Партійний механізм у своїй основі пропонує не просто можливість зміни влади, але й можливість інституціоналізації постійної (або періодичної) зміни влади і постійної боротьби за владу. Приклад класичних імперій (приміром, Римської) показує, що тут сама зміна влади мислиться і реалізується як катастрофа, щось таке, що може бути здійснене тільки шляхом перевороту.

Історичне становлення політичних партій пов'язане з ростом політичного впливу парламентів і т. зв. третього стану, а також розпадом традиційних феодально-аристократичних систем політичної влади. Скажімо М. Острогорський пов'язував виникнення політичних партій із розширенням можливостей політичної участі громадян у житті суспільства, у т.ч. з виникненням загального виборчого права, посиленням їх політичної активності. Необхідна передумова створення політичної партії – наявність диференційованої соціальної структури суспільства і політично активних суб'єктів (класів, соціальних прошарків і груп) з усвідомленим груповим інтересом. Формуванню останніх сприяють об'єктивно існуючі протиріччя між різними групами за рівнем доходів, відношенню до релігійної чи етнічної належності.

Найважливіша передумова виникнення політичних партій – можливість публічного колективного відстоювання і політичного представництва інтересів. На думку німецького соціолога Р. Міхельса, організація політичних партій – природний засіб для реалізації комплексу ідеальних цілей, формування колективної волі. Французький політолог М. Дюверже вважає, що виникнення і розвиток політичних партій пов'язане з розширенням демократії і прав представницьких інститутів. Загалом виникнення і наступний розвиток політичних партій обумовлене наявністю цілого комплексу суспільно-політичних інститутів та процесів, кожний з яких, у свою чергу, може розглядатися як окремий фактор. Система факторів інституційних процесів має складний і багаторівневий характер, який дозволяє виокремити як соціально-культурні, так й інституційні фактори.

Найважливіший вплив на характер розвитку багатопартійності мають такі фактори, як форма правління, форма державного устрою, політичний режим та виборча система. Відтак «інституційна інфраструктура» у багатьох випадках визначає стійкість партій і політичних рухів, зумовлює об'єктивні параметри їх розвитку, встановлює межі організаційного росту і можливості політичного маневрування. Значення ж соціально-культурних факторів полягає у

тому, що останні у більшості випадків визначають, якою мірою цей політичний інститут адекватний укладові суспільного життя, що склалося, і наскільки його становлення викликане внутрішніми закономірностями соціального розвитку. Окрім соціальної організації суспільства на розвиток політичних партій суттєвий вплив має політична культура – комплекс елементів загальної культури соціуму (політичних ідей, цінностей, установок, стереотипів, традицій, правил поведінки), які безпосередньо впливають на політичний процес, формуючи стиль політичної поведінки. Політико-культурне середовище суспільства багато в чому визначає характер і ступінь участі населення в політичному процесі. Поза цим воно впливає на становлення партій шляхом впливу системи світоглядних позицій на формування партійної ідеології. Особливості політичної культури визначають як ступінь готовності суспільства сприйняти ідею багатопартійності, так і особливості її перетворення в суспільно-політичній практиці.

Коли з'явилися перші партії? Чи можна хронологічно визначити цей момент? Ці запитання досить складні, оскільки завжди можна знайти історичних попередників сучасних партій, якісь там «протопартії», у т. ч. конкуруючі клани, групи фаворитів при дворах європейських монархів, аристократичні та олігархічні угруповання і т. д. Однак вивчення подібних «протопартій» не може дати чіткої відповіді щодо походження партійності як феномена, який значною мірою визначає структуру сучасного суспільства. Саме тому можна стверджувати, що партії не існують у примітивних (чи первісних) спільнотах, як не існували вони і в класичних деспотіях, які ґрунтувалися на підпорядкуванні примітивних спільнот воєнній, бюрократичній і владній машині. Перші протопартійні утворення виникли ще у Стародавній Греції, однак як організаційно оформлені суб'єкти публічної політики партії сформувалися значно пізніше.

Історична схема генези політичних партій, яку розробив німецький соціолог М. Вебер (**аристократичні угруповання, політичні клуби, сучасні масові партії**), є класичною і підтверджується багатьма прикладами. Однак підкреслимо, що у багатьох країнах формування політичних партій у своєму розвитку не мало ні першої, ані другої стадії. Крім цього, процес становлення партій не обов'язково має прямолінійний характер: поряд з поетапною еволюцією до розвинутіших політико-організаційних форм можуть бути періоди стагнації, занепаду і навіть повної деградації інституту політичних партій.

Латинське слово *PARTIA* походить від *pars*, що означає частину чогось. У Стародавньому Римі цим терміном позначали групи політиків – тимчасові об'єднання для підтримки конкретної особистості. Групуючись довкола якого-небудь політичного діяча (партія Цезаря, партія Сулли і т. д.), його прихильники і послідовники забезпечували координацію дій, що дозволяло досягати поставлених цілей. Зокрема відомими були *nobilitas* (римська еліта, зазвичай утворена з пощлюблених патриціїв і плебеїв) і *factiones* (особи, які пов'язані з проведенням кінних змагань), які підтримували певний аристократичний рід. Ці угруповання не мали визначеної політичної програми, але відрізнялися тим, що шукали підтримки у різних прошарків населення. У Пізньоримській республіці (з 2 пол. II ст. н.е.) значимими були аристократичні фракції *populares* (досл. «на користь людей» – політичне угруповання, яке діяло в інтересах плебеїв і використовувало у боротьбі з оптиматами уряд народного трибуна) та *optimates* (від *optimus* – «найкращий»; консервативне політичне угруповання, представники якого скуповували членів багатих сенаторських родів, які були противниками демократизації, для боротьби з популярями; відповідальні за смерть народних трибунів Тіберія Гракха і його брата Гая Гракха). Приналежність до цих угруповань не мала формальних ознак, а їхня структура загалом була досить нечіткою.

Зародження політичних партій можна вбачати й у боротьбі аристократичних угруповань за владу в рабовласницькому і феодальному суспільствах (наприклад, у війнах Червоної і Білої Троянд – низка громадянських конфліктів у Англії між родинами Ланкастерів та Йорків у період між 1455 та 1487 рр.). Їх діяльність можна трактувати як передісторію формування сучасних політичних партій.

Разом з цим, *політична партія у сучасному розумінні – це продукт ліберальної політичної теорії Нового часу, яка утверджувала, по-перше, автономію політичного суб'єкта*

щодо влади монарха; по-друге, здатність людей активно змінювати політичний устрій суспільства у відповідності зі своїми уявленнями про справедливість і доброчинність.

У Новий час процес становлення політичних партій у Європі пов'язаний з двома коригуючими факторами. По-перше, це посилення буржуазії, яка намагається обмежити владу старої аристократії. По-друге, це релігійна боротьба між Католицькою церквою і протестантами. Політична боротьба в XVII–XVIII ст. безпосередньо пов'язана з боротьбою релігійною: основні політичні сили групуються в цей період власне у відповідності з релігійною належністю. Реформація, таким чином, – це не тільки релігійний рух, але й певна політична програма, яка безпосередньо відображала інтереси деяких груп населення, передусім т. зв. третього стану (населення Франції XV–XVIII ст., яке оподатковувалося навідміну від перших двох станів – духовенства і дворянства). Протестантизм став потужною політичною силою у таких європейських країнах, як Німеччина, Франція, Нідерланди та Англія. Саме в останній особливий вплив мали пуритани – представники радикального крила протестантизму. Завдяки їхнім зусиллям парламент, який перед цим повністю залежав від короля, поступово стає реальною політичною силою.

Чому буржуазія (і третій стан) може вважатися вихідним соціальним базисом партій і тим суспільним прошарком, який запустив механізм формування партій? Саме тому, що класичні елітаристські (аристократичні і парламентські) протопартії стали набувати сучасні риси лишень тоді, коли почали апелювати до зовнішніх (щодо внутрішньостанової політики) процесів, рекретувати своїх прихильників не просто в «народі», а у його уособлених і тих, що уособлюються групах і стратах, тобто у кінцевому випадку, представляти їх інтереси як протилежні панівному політичному курсу або такі, що відрізняються від нього. Тільки як в аристократичній (становій) політиці у результаті зовнішнього тиску або внутрішніх проблем політичного поля з'являються вимоги представляти певну групу, яка не входить в домінуючу систему станів, можна діагностувати початок формування зачатків партійності. Тому-то не буржуазія винаходить логіку «вираження інтересів», але саме вона перетворює її в робочий механізм, який зрештою зруйнував цілу систему традиційної (елітаристської) влади. Відтак тактичне і часом ситуативне звернення політиків-аристократів до буржуазії як до зовнішнього або навіть абстрактного ресурсу не залишилося без наслідків – буржуазія отримала право голосу та фактично оформилась як третій стан завдяки саме такому опосередкованому залученню її в політику.

Англійська революція 1640 р. і наступні події у країні призвели до реставрації монархії. У цей період в англійському парламенті утворюються дві основні сили – *торі* (з ірландської *tóraidhe* – розбійник) і *вігі* (з англ. Whigamore – прізвисько шотландських селян-дисидентів). Перші виступали за обмеження влади короля, другі – захищали його права. Таким чином, політичний поділ відбувся саме за ідеологічним принципом. Приблизно між 1660 та 1680 рр. ці терміни почали вживатися по відношенню до англійських партій. Партію торі утворило аристократичне об'єднання, яке після реставрації династії Стюартів отримало більшість у парламенті й відзначилося переслідуванням прихильників революції. Вігі були противниками правління короля Якуба II, при якому виступали головною опозиційною силою. Спочатку різниця між партіями полягала у тому, що торі були католиками і прихильниками Якуба II, а вігі – протестантами та його противниками. До цього згодом додалися відмінності в поглядах на майбутній соціальний розвиток – торі добивалися відновлення прав та повернення маєтків, втрачених під час революції. Вігі ж виступали проти монархії, за обмеження влади парламентом. Зрештою вони добилися визнання прав на англійський престол ганноверської династії і зосередили політичну владу в руках прем'єр-міністра – лідера вігів Роберта Валпола, що і поклало початок англійській традиції формування державного уряду. Зміцнення парламенту і послаблення королівської влади було результатом діяльності вігів. До речі, представники вігів були прем'єр-міністрами незмінно з квітня 1742 р. до травня 1762 р. Торі ж, які вперше мали свого прем'єр-міністра Джона Стюарта у період між травнем 1762 р. і квітнем 1763 р., а потім ще раз (до початку XIX ст.) тільки між січнем 1770 р. – березнем 1782 р., були прихильниками влади короля й

противниками будь-яких суспільних змін. Початково це була не стільки боротьба організованих партій, скільки боротьба аристократичних родів і підтримуваних ними урядів. Тодішні англійські партії були коаліціями великих аристократичних родів, які спиралися на чисельну клієнтелу. Угрупування ці не мали жодної формальної організації, парламентські фракції були також слабо організованими, об'єднаними лише спільними матеріальними інтересами. Однак вже в 1660 р. маємо відомості про те, що і одна і друга партії проводили збори прихильників своєї тактики на виборах. Ніде поза Англією цей перший етап розвитку політичних партій не був таким виразним, ніде не було і такого впливового парламенту.

Подальший розвиток англійських політичних угруповань упродовж XVIII ст. призвів до того, що віги і торі перестали розглядати себе як виразники прагнень певних суспільних прошарків; вони були вимушені шукати додаткові ресурси – апелювати, зокрема, до проблем національного устрою королівства, залучати додаткових політичних гравців.

3. Партії як політичні клуби.

Становлення перших політичних протопартій і партій співпадає з часом виникнення ідеї національної держави, тобто держави, у якій носієм влади є нація як сукупність громадян. Саме тому партії розглядаються як *основний політичний інструмент національної держави*. У сукупності ці фактори різко посилили політичну конкуренцію і сприяли підвищенню значимості ідеологічного фактора у політичному процесі, що й стало стимулом до створення політичних об'єднань клубного типу як організаційно стійких об'єднань з чітко вираженою ідеологічною доктриною. Відтак основою консолідації політичних сил стає спільність політичних поглядів та уявлень. Від цього часу бути політичними союзниками вже означало, передусім, розділяти певну ідеологію. Зауважмо: в Англії різниця між першим та другим етапами не була різкою і тривала від кінця XVIII ст. до 30-х рр. XIX ст. Доба партій знаті припадає тут на 1830–1880 рр., а у США та Франції початком цієї епохи стали буржуазні революції.

На цьому етапі формування політичних партій з'являються якісно нові елементи:

1. Зачатки формальної організаційної структури і спроби поширення у межах усієї національної держави.
2. Зростає роль ідеології та значення програми, які стають основою політичної організації, а тому особисті політичні чи фінансові інтереси перестають бути основним об'єднуючим мотивом.
3. Вихід на арену політичної діяльності нового політично активного класу – міщанства, унаслідок чого політичний конфлікт виходить за межі однієї суспільної верстви (аристократії), набирає форми боротьби за владу різних соціальних верств.

В цих умовах буржуазні політичні угруповання, що лише народжуються, не потребують великої та розгалуженої організації. Політичним потребам відповідає клубна форма, яка спирається на підтримку парламентської фракції. Важливу роль у формуванні політичних клубів відіграють журналісти. Журналісти та памфлетисти разом з парламентарями – головна політична сила ліберальних політичних клубів.

У Франції виникнення політичних партій пов'язане з революцією 1789 р. Услід за виникненням парламенту (конвенту) відбулося активне формування парламентських об'єднань, які відразу почали шукати підтримки у масах. Ідеологія французьких партій формувалася у процесі публічних дискусій в політичних клубах (найвідоміші з них – клуби якобінців, кордельєрів і фельянів).

Клуб фельянів (з фр. *feuillants*) існував в Парижі у 1791–1792 рр. Назву отримав від ліквідованого 1789 р. монастиря чернечого ордену фельянів, у приміщенні якого члени клубу проводили свої засідання. Відображаючи інтереси великої буржуазії, фельяни були прихильниками конституційної монархії, виступали проти республіки, гальмували дальший розвиток революції. Малоактивною була й діяльність членів Клубу кордельєрів – політичного угруповання кінця XVIII ст., засідання якого відбувалися у будинку колишнього монастиря францисканців-кордольєрів.

Клуб якобінців, заснований у Версалі під назвою бретонського клубу, оскільки більшість його членів були вихідцями з Бретані. Згуртувавши довкола себе представників інших регіонів Франції, бретонський клуб перейменував себе у «Товариство друзів Конституції». У жовтні 1789 р. депутати перебралися до Парижа, де збиралися в монастирі святого Якова (звідси і назва клубу). Члени клубу відіграли значну роль у розвитку подій Французької революції. Зокрема, вони очолювали «Комітет громадського порятунку», який проводив політику революційного терору. Однак це була перша політична організація, яка мала свої місцеві осередки та представництво в парламенті. В 1791 р. діяло 48 паризьких і 400 провінційних якобінських клубів, які мали контакти між собою. До цього політичного угруповання належало близько 400 депутатів. Крім якобінців виникають в тому часі і інші політичні клуби, але менш чисельні. Загибель в 1794 р. Максиміяна Робесп'єра зумовлює глибоку кризу якобінського політичного клубу, а панування Наполеона кладе край діяльності всіх політичних клубів.

Клуб жірондистів (з фр. Girondins) отримав свою назву від департаменту Жиронда, що у жовтні 1791 р. обрав у Законодавчі збори місцевих депутатів, які і були початковим ядром партії. Прихильники індивідуальної свободи, шанувальники демократичної політичної теорії Ж.Ж. Руссо, виступали в республіканському дусі, полум'яні захисники революції, яку вони бажали перенести і за кордон Франції, жірондисти відрізнялися красномовством, але не виявили ні організаторського таланту, ні партійної дисципліни.

Підкреслимо, що така організаційна форма була поширена у тогочасній Європі – довкола політичних клубів згодом формувалися низові партійні організації. Їхня особливість – процес перетворення регіональної групи в ініціативне ядро доктринального угруповання, спільність інтересів членів якої поширюється не на регіональний рівень, а більшою мірою на основні проблеми загальнонаціональної політики. Аналогічною до політичних клубів є й діяльність у 1848 р. об'єднань поміркованих республіканців – «Палац науки» та «Інститут», монархістів-католиків «вулиці Пуатьє», лівих Кастільйон і Пірамід.

Подібною була ситуація у Німеччині. Так довкола Франкфуртського парламенту існували його партії – «Кафе Мілані» (крайньо ліві), «Казино» (правий центр), «Вюртемберг» (лівий центр, з якого виокремилися партії «Вестендаль» і «Авсбург»), «Германія» (ліві) і «Монт-Тоннер» (крайньо ліві). Цікаво, що усі останні отримали свої назви від найменувань готелів, де збиралися члени партій. Тому у цьому випадку мова йде про феномен, досить відмінний від клубів якобінців чи жірондистів: депутати зустрічаються в одному й тому ж місці, оскільки поділяють одні і ті ж погляди; до того ж два найвідоміших французьких клуби утворилися за принципом земляцтва, а вже потім їхні члени констатували свою ідейну спільність. Стосовно ж німецьких клубів – перед нами ідеологічні, а не регіональні об'єднання; використання його для позначення назви місця засідань свідчить тільки про те, що доктрина не ще така ясна, щоб служити характеристикою групи.

Рух політичних клубів відіграв значну роль у створенні відповідної інтелектуальної та ідеологічної атмосфери у Великій Британії. Наприкінці XVIII ст. обидві англійські аристократичні партії – торі і вігів – реорганізувались і стабілізувались настільки, що можна про них говорити як про окремі сталі політичні угруповання. Формально обидві партії залишались парламентськими угрупованнями з відносно слабкою фракційною дисципліною. Оскільки реформа виборчого права 1832 р. вдвічі збільшила кількість виборців і, надала право голосу новим соціальним верствам – міщанам, обидві партії змушені були шукати підтримки у нових виборців. Вимагало це нової тактики політичної діяльності. Після парламентської реформи 1832 р. стали виникати місцеві організації консерваторів (торі). Однією з таких організацій був «Карлтон Клуб» (від назви вул. Карла Другого, поблизу пл. Сент-Джеймс), задуманий як партійно-політична організація, як і інші клуби після Наполеонівських війни були створені для задоволення приватних інтересів і політичних дискусій. У 1836 р. на Пелл Мелл (центральній вулиці Сент-Джеймського кварталу у Вестмінстері) сер Едвард Еліс засновує «Реформ Клуб» – політичний штаб лібералів (вігів). Цікаво, що спочатку цей клуб був суто чоловічим, і тільки у 1981 р. до нього почали приймати жінок. Визначними членами «Реформ

Клаб» були зосібна сер Вінстон Черчилль, сер Артур Конан Дойль, Фридріх Гайек, Герберт Веллс, Вільям Теккерей та інші. У 2011 р. заявка на повноправне членство у клубі складала 1 344 £ з одноразовим вступним внеском 875 £. І вже з курйозів: саме у «Реформ Клабі» герой роману Жуля Верна Філеас Фог укладає парі про кругосвітню подорож за 80 днів. Зауважмо: у цих двох лондонських клубах від часу заснування і дотепер твориться неформальна традиція політичної діяльності англійських політичних партій.

Політичні партії США виникають під час війни за незалежність і формування конституції. Наприкінці XVIII ст. утворюються перші нестійкі угруповання, які конкурували між собою на виборах. В основі першого партійного поділу лежав конфлікт між двома політичними орієнтаціями. З однієї сторони це були федералісти представлені Александром Гамільтоном, які відстоювали інтереси торгової та промислової буржуазії північно-східних штатів. З другої – республіканці чи демократичні республіканці на чолі з Томасом Джефферсоном, які представляли аграрний південь Америки. У цей час такі назви означали ідеологічні орієнтації, а не назви політичних угруповань.

Паралельно у деяких регіонах починають формуватися групи професійних політиків-організаторів – т.зв. машини – з метою здобуття на виборах відповідних публічних посад. Такі організації включали професійних політиків і впливових претендентів на політичні посади, від яких поступово почало залежати усе внутрішнє життя партій, висунення кандидатів і проведення виборчих кампаній, розподіл вищих державних посад. «Машини» фактично зазвичай вивищувалися і над парламентарями, і над офіційними лідерами партій. В США і деяких англосаксонських країнах і сьогодні «машинами» називають апарат політичних партій, реальна влада якого у багатьох випадках має неофіційний характер.

Однією із перших таких організацій стала спілка партійних діячів Демократичної партії у в Нью-Йорку «Теммені Холл» (заснована 1789 р. ветераном війни за незалежність, сером Вільямом Муні; названа на честь вождя індіанців-делаварів Таманенда, дружнього до білих, який нібито підписав мирний договір з квакером Вільямом Пенном) – політична організація, яка діяла у 1790-х – 1960-х рр. і контролювала висунення кандидатів і патронаж в Мангеттені у 1854–1934 рр. На початках Теммені Холл розробив свої церемонії, які наслідували обряди індіанців, а своєю метою визначив боротьбу за інтереси середніх американців проти Федералістської партії. Після 1800-х рр. ця організація посилювала свій вплив, аж поки не стала головною політичною силою Нью-Йорка. Однак приблизно у 1870 р. вона стала знряддям ієрархії Демократичної партії і відзначалася корупцією своїх лідерів. Найвідомішим з них став Вільям Мерсі Твід – один з найбільш безпринципних за усю історію американських політиків, член Палати Представників, сенатор Нью-Йорка, лідер Демократичної партії в Нью-Йорку, глава Теммені Холла, глава т.зв. банди Твіда. Його ім'я стало загальноновживаним для позначення політичної корупції. За мінімальними оцінками, панування банди Твіда в Теммені Холлі з 1850-х по 1873 р. обійшлося скарбниці і платникам податків як мінімум 75 млн \$, як максимум – 200 млн \$ (приблизно у перерахунку на ціни 2007 р. – від 15–20 млн \$ і більше). Після серії скандалів і розслідувань Теммені Холл програв муніципальні вибори 1932 р. і поступово став втрачати свій вплив.

Особливістю формування політичних партій США є те, що американські політичні партії – це коаліції людей, які хотіли заробити на виборах чи здобути конкретні державні посади. Звідси достатній прагматизм ідейних засад американських партій. Основою Демократичної партії була достатньо виразна ідейна програма аграрної демократії, а також підтримка ідейних гасел Французької революції, що знайшло своє втілення в перших 10 поправках до американської конституції (т. зв. Біль про права). Одним із базових ідеологічних положень Республіканської партії був постулат про знищення рабства.

Безпосереднє відношення до проблеми формування партійних інститутів має право на свободу самовираження. Партія, як свідчить саме це слово, і є політичне втілення партикулярності (відокремленості). У той же час вона структурується власне як особливий принцип політичного представництва. Виключно ідеологічне розмежування між партіями, як сьогодні вважається, є неможливим. Більше того, партія може мати визначену ідеологію тільки у тому випадку, коли вона хоча б до певної міри знаходить вираження у принципах партійної

організації, у самому устрої партії як суспільного інституту. Коротко кажучи, ідеологія може бути партійною лише у тому випадку, якщо певна доктрина, що міститься у ній, містить ще й спосіб індоктринації – «навернення» у віру потенційних прихильників.

У процесі становлення партій партикулярність перетворюється у політику. Більше того, реалізація практики партикулярного співіснування, яка ґрунтується на просторовій відособленості, перетворюється в головну, якщо не єдино можливу політичну стратегію. Типовою формою просторової відособленості виступає приватна територія. У її межах розгортається т. зв. приватне життя, яке ведуть атомізовані суб'єкти, котрі звільнилися не тільки від пут феодальних регламентацій і оков сеніорального панування, але й від станово-корпоративної ідентичності. Це дозволяє їм відчувати належність до соціального цілого. При цьому для того, щоб індивід атомізувався і став індивідом, йому слід не просто партикуляризуватися, але й стати до певної міри мікропартією і вести свою партикулярну політику. У свою чергу партії у міру свого становлення все більше запозичають принципи цієї мікрополітики у самих індивідів. Причин для такого запозичення більш, аніж достатньо. В першу чергу вони пов'язані з тим, що мікрополітика передбачає вироблення тонких технологій влади, призначених для рівня повсякденної дії і взаємодії. Відповідно, озброївшись такими методами впливу, партії не тільки стають масовими, але й перетворюються у невід'ємний атрибут життєдіяльності мас.

Партійні інститути, котрі виникли як політичні клуби під час Великої Французької революції, формуються разом з сучасними індивідами, проходять з ними ті ж етапи становлення. Партії дають можливість індивідам відрізнитися і відрізнятись. Проте самі відмінності, вочевидь, не є при цьому суто партійними.

Початок формування партій у їхньому сучасному розумінні співпадає з існуванням політичних клубів. Від початку клуби ототожнювалися не стільки з певними соціальними класами чи групами, скільки з регіоном або місцевістю, звідки обиралися депутати якогось парламенту і / або революційних зборів (в добу Французької революції власне так виникли бретонський клуб, клуб жірондистів і т. д.). Це означає, що партійні об'єднання у багатьох випадках виникали як свого роду земляцтва. Однак, з'явившись у такій іпостасі, вони починають розвиватися згідно із логікою подолання суто міщанських інтересів – цілком протилежною щодо логіки територіального представництва. Перші політичні клуби фактично дозволяють своїм членам «відірватися від ґрунту», привчаючи їх мислити і діяти як загальнонаціональним представникам. Подібна універсалізація представництва виступає, передусім, головною передумовою виникнення революційної протобюрократії. Остання на перших порах є буквально партійно-державною – тобто не партійною і не державною у «чистому» вигляді. Не звільнившись від вузькоміщанського розуміння свого призначення, члени політичних клубів не просто звільнилися від провінціалізму, а подолали феодальне розуміння представницької діяльності. Це й стало визначальним моментом у формуванні сучасного громадянського суспільства, яке виникло як арена зіткнення інтересів загальнонаціональних представників, котрі діяли як уповноважені представники цілого народу. Подальший розвиток партійних систем пов'язаний з об'єднанням на ідеологічній основі. В результаті політичні клуби трансформуються в свого роду цехові корпорації з виробництва ідеологій. Трансформувалися у корпорації з виробництва ідеологічних категорій (і, не меншою мірою, суспільної думки), партії фактично уже набули майже сучасну форму. Активне ідеологічне виробництво складає досить важливу передумову, без якої існування партій неможливе. При цьому будь-яка партія не просто виробляє (і постачає суспільству) певні ідеологічні доктрини. Мова про більш хитру операцію: завдяки партіям ідеології з систем розрізнення перетворюються у системи відмінностей (або навіть у системні відмінності). При цьому, за умови перетворення на ідеологічну, партія здатна остаточно трансформуватися з клубу за політичними поглядами в політичну організацію, яка впливатиме одночасно і на широкі верстви виборців, і на центри прийняття загальнодержавних рішень. Відтак, щоби нарешті стати партією у повному сенсі слова, певна ініціативна група мусить перетворитися у партію лібералів, консерваторів, соціалістів, націоналістів і т. д.

ЛІТЕРАТУРА:

- Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Р. Арон. – М., 1993.
- Безродний Є. Ф., Уткін О. І. Історія політичних вчень. Навчальний посібник / Є. Ф. Безродний, О. І. Уткін. – К., 2006.
- Бекназар-Юзбашев Т. Б. Партии в буржуазных политико-правовых учениях / Т.Б. Бекназар-Юзбашев. – М., 1988. – С. 3–6.
- Берлін І. Чотири есе про свободу / І. Берлін. – К., 1994.
- Даль Р. А. Пути перехода к демократии // Политика. – 1991. – № 10.
- Дізраелі Б. Демократія торі / Б. Дізраелі // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 1998. – С. 119–127.
- Дізраелі Б. Три головних мети партії торі / Б. Дізраелі // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 1998. – С. 537–543.
- Енциклопедія політичної думки / За ред. Д. Міллера. – К., 2000.
- Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології (від античності до початку XX ст.) / М. В. Захарченко, О. І. Погорілий. – К., 1993.
- История политических и правовых учений / Под. общ. ред. В.С. Нерсисянца. – М., 2000.
- Мигранян А. История теории демократии: лекции по политологии / А. Мигранян. – Таллинн, 1991.
- Общественно-политические институты и движения: проблемы теории и истории. – М., 1991.
- Обушний М. І. Партологія: навч. посібник / М. І. Обушний, М.В. Примуш, Ю. Р. Шведа. – К., 2006. – С. 29–41.
- Политические партии: история, теория, практика / Сборник трудов под ред. Ковлера А.И. – М., 1993. – Вып.1.
- Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки. Пер. з англ. / Дж. Торсон, Т. Себайн. – К., 1997.
- Сучасний виборчий PR: Навч. посібник / Кер. авт. колективу В.В. Лісничий. – К., 2004. – С. 154–156.
- Хімченко О. Г. Політичні партії і виборчий процес в умовах розбудови демократичного суспільства: Навчальний посібник / О.Г. Хімченко. – К., 2006. – С. 10–32.
- Шведа Ю. Р. Політичні партії. Енциклопедичний словник / Ю.Р. Шведа. – Львів, 2005. – С. 29, 58, 79, 110, 153, 231, 263, 266, 267, 273, 310, 330, 382, 388, 413.
- Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем: Навч. посібник / Ю. Шведа. – Львів, 2004. – С. 45–63.

ТЕМА 2

ВИНИКНЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ МАСОВИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ.

Питання:

1. Європейські політичні партії.
2. Американські політичні партії.
3. Політичні партії в інших країнах світу.

Вступ

Різкий стрибок у розвитку сучасних партій відбувається одночасно з поширенням і розвитком інституту загального виборчого права, згідно з яким право брати участь у виборах представницьких органів надається усім громадянам, які досягли встановленого законом віку, без будь-яких обмежень майновим і становими виборчими цензами. По суті, *масова партія з'являється на тлі розширення політичної участі різних груп і прошарків суспільства, у результаті чого розвивається традиційне ліберальне уявлення про взаємодію незалежних асоціацій громадянського суспільства і держави.*

Передумовою виникнення сучасної політичної партії є наявність загальної політичної доктрини, яку поділяють усі її члени. Класичне визначення партії, яке дав французький ліберал початку XIX ст. Бенжамен Констан, звучить так: «Партія – це спільнота осіб, які публічно сповідують одну і ту ж політичну доктрину». Відтак *першою* необхідною умовою створення партії та її політико-організаційного становлення є поява суб'єктивного політичного інтересу, який викликає необхідність щодо створення партії. Ним може бути прагнення підвищити свою політичну вагу, бажання консолідувати певну частину політично активного прошарку, необхідність створення організації, яка б захищала корпоративні інтереси і т. д. *Друга* передумова – наявність кадрового ядра партії, ініціативної групи, яка б взяла на себе виконання необхідних дій організаційного і політичного плану щодо створення нового політичного об'єднання. *Третьою* передумовою виступає необхідність у розробці політичної стратегії партії, її ідейно-теоретичної платформи інтелектуальних інновацій у соціально-політичній сфері. *Четверта* умова – встановлення всередині кадрового ядра партії умов, що об'єктивно працюють на об'єднання партії. Такою обставиною слугує спільність інтересів, подібність ідейних цінностей і бачень, необхідність консолідації унаслідок тиску зовнішніх обставин. Від довготривалості обставин, що працюють на внутрішню згуртованість партії, повною мірою залежить й її політичне майбутнє.

Еволюцію політичних партій слід простежувати від моменту виникнення ліберальних представницьких партій XIX ст., які, у свою чергу, будучи продуктом лібералізації, змінили обличчя парламентських аристократичних партій (зокрема згадуваних вігів і торі). Наприклад, торі, які спочатку відстоювали традиційні дворянські ідеали і національні свободи, стала виступати за більш ширше включення народних мас у політику, і, зрештою, увійшли у союз з буржуазією та іншими прошарками суспільства, позначивши напрямком ліберальних (у широкому сенсі) змін, які визначили процес виникнення сучасної партійної системи. Відтак принципова відмінність протопартійного утворення полягає не в довготривалому існуванні організації, а в смисловому наповненні і адекватності партійної ідеології. Партію від протопартійного утворення відрізняє те, що партія готова до існування в політичній історії країни не тільки як ідеологічної сили, яка здатна впливати на політику країни, але й як виразника цінностей тієї чи іншої частини суспільства. Останнє є змістовою частиною партійності.

У цей час перша хвиля модернізації класичної партійної системи окреслює напрямки еволюції партій: в умовах загостреної конкуренції, пов'язаної з виборами і мобілізацією

прихильників і виборців, від партій вимагалася більша організованість, оформлення своєї внутрішньої і зовнішньої структури, чіткіша апеляція до інтересів окремих груп суспільства і розвинутіших механізмів роботи з ними. Все це було очевидними передумовами виникнення масових партій. Масовості політичних партій також сприяло широке поширення загального виборчого права, ліквідація або перегляд значної частини виборчих цензів. Від цього часу партія не розраховує тільки на активні частини громадянського суспільства, які неминуче мають елітаристський характер, а переходить до мобілізації своїх прихильників, створює свій базис, який включає величезні частини суспільства. Теорія З. Ноймана описує цей процес як перехід від партій індивідуального представництва (елітистських партій парламентсько-ліберального типу) до партій масової інтеграції, акцентуючи не тільки зміни у структурі соціального базису, але й функціональність партій. Масова партія передбачає чітку прив'язку до певного соціального класу, релігії чи соціокультурного середовища, які «представляються» такою партією і творять її соціальний базис. Феномени, які супроводжували виникнення масових партій, відрізнялися у залежності від історичного і політичного контексту різних країн, проте загалом вони включали розширення виборчого права, поляризацію політичних позицій, технологічні і організаційні зміни (зокрема виникнення т. зв. партійного апарату), створення політичного конкурентного поля, формування традиції масових політичних кампаній, які суттєво переобразили образ політики в очах виборців.

Масовий тип партії М. Вебер називав «дітьми демократії», продуктом загального виборчого права і необхідності залучення та організації мас на виборах. Це вже не партії аристократів, а борців, які зорієнтовані більше на вербування членів, а не на мобілізацію виборців. Вони є сильно структурованими та ієрархізованими партіями. У них вже з'являється постійний апарат, тобто партійні функціонери оплачувані партією, які повністю присвячують весь свій час керівництву нею, викристалізовується «актив», тобто значна кількість членів партії, згідних частину свого вільного часу присвятити розробці й реалізації партійних програм і, нарешті, це партії, які ґрунтуються на «культурі участі», які вимагають від своїх членів пристрасності й лояльності. Саме в масових партіях поступово виробився «набір технологій» (за висловом Оферле) для формування та підтримки серед членів партії високого почуття гордості за приналежність до партії і відданість її ідеям (підготовка і залучення до роботи, пропагандистські кампанії, агітація, підкреслена ритуалізація з'їздів, свят тощо).

Для масових партій важливою є її організаційна структура. Незважаючи на спільність походження, у своєму розвитку масові партії змогли набути найрізноманітніших форм. Тут можна розрізняти три основні моделі масових партій, які мають свої специфічні особливості: соціал-демократична, комуністична або ленінська і фашистська. До них можна віднести також деякі християнсько-демократичні партії (т. зв. народні партії). Неробітничі партії рідко коли мають структуру масових партій. Більшість буржуазних партій мають кадровий характер. Однак, потреби масової демократизації, зумовлені активізацією широких соціальних верств, змушують всі політичні партії вдосконалювати свою організаційну структуру, щоб мати можливість контролювати і постійно впливати на найбільшу кількість членів партії. Масові партії, маючи значну суспільну підтримку, опанували виборчий ринок, стабілізуючи партійну систему. Поява масової партії, стверджує Дж. Сарторі, стала «критичним чинником, який змінює природу партійної системи і спричиняє структурну її консолідацію». Початок цього етапу в Європі припадає на 1860–1880 рр. Перехід цей від попереднього етапу є поступовим, а тому важко окреслити чітко його межі. Перші сучасні масові партії – це консервативна та ліберальна партії Великої Британії (торі та вігі) та соціал-демократичні партії континентальної Європи. Приблизно в цей же час розпочинається III етап формування політичних партій США та Австралії. В інших державах його початок збігається з початком XX ст. У той час стирається виразна різниця між британськими політичними партіями та політичними партіями континентальної Європи.

Етап масових партій поділяють на три періоди: 1) до 1917 р., 2) до закінчення Другої світової війни, 3) до сучасних днів. У *перший* період відбувається організаційне оформлення

сучасних політичних партій і одночасно поява поряд із існуючими аристократично-буржуазними нових масових партій – соціал-демократичних. У *другий* період виникають комуністичні, а також фашистські партії, що зумовило істотні зміни в міжпартійних стосунках. *Третій* період характеризується появою партій у країнах, що визволилися від колоніального гніту, формуванням реальної багатопартійної системи в країнах Східної Європи та колишнього Радянського Союзу, а відтак домінуванням масових політичних партій по цілому світу. Панівний у XIX ст. конфлікт між консерваторами та лібералами, витісняється конфліктом між буржуазією та пролетаріатом. Це приводить до послаблення різниці між буржуазними партіями, а з виникненням комуністичних партій, послаблюється протиріччя між буржуазними і соціал-демократичними партіями. Новим явищем цього етапу є відродження народних фронтів і зростання їх впливу в політичному житті, а також поява політичних партій в країнах, що розвиваються, та країнах нової демократії.

1. Європейські політичні партії.

Вважається, що перші сучасні масові партії – це Ліберальна та Консервативна партії Сполученого Королівства та соціал-демократичні партії континентальної Європи. Інші масові партії розпочинають розбудовуватися як масові лише з початком XX ст.

Перший крок в напрямку створення політичної партії з масовим членством здійснює *Ліберальна партія Сполученого Королівства*, яка утворилася приблизно тієї пори, коли був ухвалений закон 1832 р. про парламентську реформу, прихильники якої називали себе «лібералами» або «радикалами». Погляди цих депутатів формувалися під впливом теорій класичних економістів та утилітаристів Є. Беніама та Дж. Міля. У коаліції вігів та лібералів частка лібералів поступово зростала під час періоду плутанини партійних назв від 1846 р. (коли партія торі розкололася з приводу скасування зернових законів і чимало торі, прихильників скасування, зокрема й В. Ю. Гладстон, стали лібералами) до 1868 р., коли був сформований уряд ліберальної більшості. Але 1886 р. Ліберальна партія розкололася, коли більшість решти вігів (що дрейфували до торі) та деякі інші групи відкинули пропозицію про гомруль для Ірландії. Однак ліберали і консерватори в межах двопартійної системи й далі чергувались між собою біля керма влади аж до 1915 р. Зауважмо, що перехід до масових партій у Великій Британії знаменує поява «Ліберального товариства реєстрації виборців» у 1861 р. з ініціативи лідера Ліберальної партії Н. Чемберлена з метою керівництва діяльністю місцевих виборчих комітетів. У 1877 р. створюється «Національна ліберальна федерація», яка має на меті стати справжньою загальнонаціональною політичною організацією, що впливає на діяльність парламентської фракції.

Загалом на початку XX ст. ліберальні партії вони відіграли дуже істотну роль у поширенні демократичних засад політичної системи і власне на хвилі цього процесу здобували статус правлячих партій. Згодом вони формували демократичну політичну (але не соціальну) опозицію консервативним партіям. Після запровадження загального виборчого права жодна з ліберальних партій не спромоглася стати масовою. Власне з цього часу триває повільний процес політичної маргіналізації цих угруповань. Їх витіснили соціал-демократичні партії, які сформулювали чіткішу альтернативу правим консерваторам.

З аристократичним угрупованням торі пов'язане виникнення *Консервативної партії Сполученого Королівства* (ця назва запроваджена у 1832 р. за пропозицією публіциста Крокера), а також місцеві організації консерваторів, які в 1867 р. об'єдналися в «Національний союз консервативних і конституційних асоціацій» – централізована організація з індивідуальним членством. В цілому особливістю консервативних партій було те, що вони були сильно пов'язані з національними парламентами і часто саме парламентські групи ініціювали створення територіальних структур партій.

На чолі обидвох організацій – ліберальної і консервативної – стояли щорічні з'їзди делегатів та вищі виконавчі комітети. Останні здобули згодом значний вплив в організаційній роботі партії і були підпорядковані її лідеру. Однак процес формування справді централізованої масової партії був достатньо тривалим і остаточно стабілізувався лише в 80-х рр. XIX ст. Провідну роль в партійному житті продовжували відігравати парламентська фракція та лідер партії.

Інший характер мали *соціал-демократичні партії*, які зароджуються в 60-х роках XIX ст. як окремі організації, що об'єднують вже існуючий профспілковий та робітничий рух. Їх основна мета – організаційна та пропагандистська робота серед робітників. Більшість соціал-демократичних партій виникло в другій пол. XIX – на поч. XX ст. У 60-х рр. XIX ст. виникли Соціал-демократична партія Німеччини (1863 р.) та голландська Партія праці (1868 р.). У наступному десятилітті – данська соціал-демократична партія (1871 р.) та португальська соціал-демократична партія (1873 р.). Поширення виборчого права означало їх вихід на парламентську арену як представників робітничого класу і участь у виборчій конкуренції як способу опозиції буржуазній владі. Соціал-демократичні партії відзначалися сильною і централізованою організаційною будовою; їх члени повинні були приймати участь в партійному житті і сплачувати членські внески. Їм вдалося також налагодити тісні стосунки з профспілками, розвинути мережу культурно-просвітницьких організацій.

Дещо інший характер ніж континентальні соціал-демократичні партії Європи мала англійська робітнича партія – *Лейбористська партія Великої Британії*, яка сформувалась як масова партія на основі робітничих протестів кінця XIX ст. Її стратегія з самого початку полягала в тому, щоб брати участь у виборах, вона уникала прямих дій як шляху до політичної влади. Ця партія заснована в 1900 р. за ініціативою британських профспілок як «Комітет робітничого представництва», а з 1906 р. як Лейбористська партія. Головну роль у створенні партії відіграло прагнення профспілок мати політичне представництво, а тому в тогочасній партії не було індивідуального, а лише колективного членства профспілок. Тому партія розглядається як політичний представник британських профспілок у парламенті і лише в 1918 р. запроваджується інститут індивідуального членства і партія інституалізується як окремий, незалежний від профспілок, актор політичного життя. Це пояснюється й тим, що до 1914 р. Лейбористська партія укладала виборчі союзи з Ліберальною партією, а потім, унаслідок поширення 1918 р. виборчого права на нижні верстви робітничого класу, постала як самодостатня партія. Саме так Лейбористська партія Великобританії вводить в партійну практику нове явище – інститут опосередкованого членства. Такий організаційний тип партії знайшов собі поширення в деяких британських домініонах, таких як Австралія, Нова Зеландія, деяких соціал-демократичних партіях (бельгійська робітнича партія, шведська соціал-демократична партія), а також деяких католицьких партіях (бельгійська та австрійська). Крім того британська лейбористська партія репрезентує окремий напрямок в ідеології робітничого руху – реформаторський.

Установчі з'їзди двох основних правих партій Франції – *Республіканської Федерації* та *Демократичного Союзу* відбуваються у 1901 та 1903 рр. В 1901 р. виникають партії французьких радикалів – *Республікансько-радикальна партія* та *Радикально-соціалістична партія*, які однак не здобули широкої підтримки виборців.

Виникають й *аграрні (селянські, фермерські) партії*, центром звернення і соціальною базою яких є сільське населення. Так у Німеччині 1893 р. створено «Земельний союз». Аграрні партії виникають в країнах, у яких в силу існування елементарної соціальної структури, яка спиралась на дуже обмежений промисловий розвиток, антагонізм «консерватори – ліберали» набув форми соціополітичного поділу центр – периферія. Приблизно так складалася ситуація в Австралії, скандинавських країнах, Швейцарії та Канаді, де перед Першою світовою війною виникають перші аграрні партії. До найвпливовіших аграрних партій належали: Чеська аграрна партія (1899 р.) та Болгарський народний союз (1899). У країнах Західної Європи аграрні партії були найпоширеніші в Данії, Ірландії, Норвегії, Фінляндії, Швейцарії та Швеції. Подібно до лейбористських партій, які формувались на базі робітничих профспілок, аграрні партії

розвивались на основі сільських кооперативів та селянських спілок. Аграрні партії виступали за приватне, але демократичне володіння землею, визнання аграрного сектора як визначального чинника добробуту народу і сили держави, участь селян у політичній владі власних держав.

В деяких європейських країнах на заключному етапі Першої світової війни і у міжвоєнний період формуються *комуністичні партії*, які представляли велику групу крайніх лівих партій. Комуністичні партії представляли собою радикальне, революційне крило робітничого руху. Ідеологічною основою їх політичної діяльності було вчення марксизм-ленінізм, яке виходило із положення про те, що пролетаріат є провідною силою суспільного прогресу і здобути владу він зможе лише шляхом соціальної революції, полум'я якої спалахнувши в одній країні, спричинить світову революцію, яка приведе до становлення безкласового суспільства – комунізму. Прикладами тут є голландські та шведські комуністи, які виокремилися з соціал-демократичних партій в результаті реформістської орієнтації останніх. Але комуністичні партії прийнято вважати продуктом російської революції 1917 р. У Фінляндії та Німеччині виникли вони також після російської революції, а у Норвегії, Італії чи Франції – на початку 1920-рр. У цей час окремі комуністичні партії здобули представництво в європейських парламентах (наприклад німецька компартія).

Виникнення комуністичних партій, як результат радикалізації суспільних настроїв зліва, зумовлює також організаційне оформлення *фашистських партій* – масових партій, що в своїй діяльності спиралися переважно на військову структуру. Вони були партіями інтеграції – оскільки старалися керувати всіма сферами суспільного життя, а також вимагали від своїх членів тотального підпорядкування ідеї. Партія була організована по-військовому, з військовою дисципліною та ієрархією. Члени фашистських угруповань носили військову уніформу з відповідними відзнаками рангу її власника. Військові паради, факельні походи, марші були невід'ємними атрибутами партійного життя. У політичній боротьбі робилась ставка на силу. Соціальну основу фашистської партії становили здекласовані елементи, люмпен-пролетаріат, демобілізовані та безробітні – комбатанти Першої світової війни. Разом з тим фашистські партії мали суттєву фінансову підтримку зі сторони великої буржуазії, якій імпонував їх антикомунізм. Плебейське чи дрібноміщанське походження більшості фашистських лідерів відрізняє їх від виборчих партій. Навколо партії створюється ряд спеціальних організацій – жіночі, молодіжні, спортивні, дитячі. Отже, для фашистських партій характерними були такі риси, як військова організація, вождизм, сувора дисципліна та ієрархія, тотальне підпорядкування ідеї. Типовими прикладами фашистських партій були гітлерівська націонал-соціалістична робітнича партія, фашистські партії Італії та Іспанії. Після приходу до влади партії фашистського типу в контролі над масами і керівництві суспільним життям часто відіграють таку ж роль, як і комуністичні партії. Після перемоги фашистських партій діяльність інших партій забороняється, вони стають монопартіями, зливаючись із державою. Відтак фашистська, і комуністична партії виступають як різновиди тоталітарних партій.

Закінчення Другої світової війни дає початок останньому, сучасному періоду формування політичних партій, а фашистські партії сходять з політичної арени зазнаючи банкрутства. В повоєнні роки у всіх європейських державах виникають *християнсько-демократичні партії*. Їх поділяють на три категорії: 1) партії католицького походження (австрійська, італійська, бельгійська (валонська та фламандська) християнсько-демократичні партії, а також «Об'єднана Ірландія»); 2) партії, що представляють інтереси католицької громади та протестантів (коаліція ХДС/ХСС в Німеччині, голландська християнсько-демократична партія, яка виникла в 1980 р. внаслідок об'єднання трьох малих релігійних партій (двох протестантських – Християнсько-Історичного Союзу, Антиреволюційної партії (кальвіністська) та Католицької народної партії); 3) малі християнські партії протестантського чи католицького походження (протестантська Християнська народна партія в Данії, Християнський союз Фінляндії, Християнська народна партія Норвегії, Християнсько-демократична партія Швеції, католицька – Радикальна партія Голландії).

2. Американські політичні партії.

Партії США настільки сильно інтегровані у політичний процес, що їх сутність неможливо зрозуміти поза історичним контекстом, динамікою їх розвитку та політичною системою загалом. Статус політичних партій у США є унікальним, і ця унікальність зумовлена їх корисністю. Сам інститут партійності не передбачений основним законом країни, і, за відсутності статуту їх існування, ґрунтується на діяльності амбіційних політиків, що заснували і підтримують їх. Взагалі в американській традиції існує три підходи щодо трактування місця і ролі політичних партій, при цьому визначення самого поняття партії в США не існує. Поняття «політична система» зазвичай об'єднує усі політичні партії, що існують у країні, незалежно від того, входять вони до партійної системи чи ні. Найпоширеніше трактування партій як груп, що намагаються отримати політичну владу шляхом перемоги на виборах. Незважаючи на те, що більшість партій, насправді, слідує цьому принципу, такий підхід ігнорує визначення, що розкриває сутність партій. Інший підхід, який склався в американській традиції, визначає партію як групу, що репрезентує соціальні інтереси і часто, власне, являє собою коаліцію таких інтересів, метою яких є громадська діяльність.

Оскільки в США не існувало могутнього робітничого руху, розвитку там не отримали європейські форми масових партій. Лише в першій чверті XIX ст., тобто майже півстоліття після проголошення незалежності, виникли партії – прототипи сучасних партій. Вихідною базою їх формування стали низові організації в штатах і на місцях. Іншими словами, партійна система США будувалась знизу вгору. Сам політичний процес був достатньо персоналізований: партійні штаби та активісти обслуговували тих чи інших популярних політиків, які висувались на виборні посади. Це сприймалось як альтернатива безособовій ієрархії партійної машини. Виборець голосує не стільки за представника тієї чи іншої партії, – скільки за особистість. Іншою особливістю американської партійної системи є відбір кандидатів шляхом попередніх виборів (праймеріз) в яких можуть брати участь всі прихильники тієї чи іншої партії. У цій процедурі яскраво проявилось намагання партій стати виразником інтересів і настроїв не стільки своїх членів, скільки широких верств виборців.

М. Дюверже відзначав, що партії класичного типу вперше з'явилися саме у США, проте, якщо у Європі партії, з'явилися пізніше, встигли пройти етап аристократичних організацій і політичних клубів і стали масовими з широким фіксованим членством, то американські партії залишилися значною мірою незмінними. Їх структура відображає конституційну організацію самого суспільства – найсильніші організаційні одиниці знаходяться на місцевому рівні та на рівні штату, в «апаратах» на рівні великих міст та «командах» на рівні графств, а не в маловагомим загальнонаціональних комітетах. Такі партії, вважав він, не зацікавлені у залученні нових членів чи широких верств – вони зосереджені на своїх лідерах. Адміністративна структура партій США, згідно із М. Дюверже, має зародковий характер, керівництво розпорошене серед депутатів та має яскраво виражений особистісний характер. Характеризуючи кокуси, М. Дюверже зазначав, що вони «ретельно добираються, досить незалежні один від одного, загалом децентралізовані», що вони більше захоплюються привабленням окремих яскравих особистостей, ніж збільшенням своєї чисельності чи залученням мас. За М. Дюверже структура партії визначає її функції, тож кокусні партії створюються насамперед для боротьби на виборах. Для перемоги на виборах достатніми були коаліції, створені без будь-якої жорсткої фіксації, що ґрунтувались значною мірою на групових, місцевих, релігійних, етнічних та економічних інтересах. Загалом партії виглядали як децентралізовані структури, де загальнонаціональний комітет був наділений доволі слабкими повноваженнями стосовно потужних апаратів на рівні штатів та великих міст. Тому за структурною класифікацією американські партії належать до кокусних – де відсутній інститут масового членства, а організаційні одиниці представлені вузькими групами партійних діячів.

Одним з перших американські партії описав французький дослідник А. де Токвіль у своїй праці «Демократія в Америці». Основним чинником виникнення партій, на його думку,

був вплив історичних подій. Великі партії (партії принципів на зразок федералістів) виникають під час значних суспільних зрушень і революцій. Коли ж суспільство знаходиться у стабільній фазі, настає час малих партій – множини безвідповідальних утворень, основною метою яких є захоплення влади.

Політичні партії США традиційно розглядаються як досить прості партійні машини, які починають більш-менш ефективно діяти під час виборчої кампанії. В американських партіях дефініції «член партії» та «виборець» не відрізняються одна від одної. Партії ці не займаються пошуком членів партії, не видають партійних квитків, не збирають внесків, не проводять зборів членів партії – метою є лише пошук виборців. Такі партії трактуються як організації без формального членства. Однак, за Мертоном, «машина» та її «водій» («бос») виконують й інші функції, які несправедливо ігноруються: по-перше, «машина» виконує функцію соціальної допомоги. У надрах суспільства, яке стає все більш абстрактним і безособовим, цей механізм дозволяє підтримувати безпосередній контакт між виборчими агентами і мешканцями конкретних кварталів; по-друге, «машина» виконує функцію економічної підтримки, наприклад клопоче перед владою про задоволення потреб бізнесменів чи комерсантів; по-третє, «машина» здійснює функцію соціального просування – допомагає людям, що належать до окремих груп, поставлених у не вигідні умови через економічні та етнічні причини, зайняти більш вигідні позиції в суспільстві.

Розглядаючи партії США слід враховувати такі їхні особливості:

1) демократи і республіканці погоджуються з приводу організації американського уряду та суспільства;

2) з приводу багатьох питань, які спричиняють суперечності в суспільстві, дві домінуючі партії не можуть обрати чіткої позиції, оскільки кожна з них своєю чергою внутрішньо розділена щодо цих питань. Насправді з деяких питань поділ в середині партії часом не є меншим, ніж між самими партіями;

3) партії різняться за своїм загальним ідеологічним спрямуванням: Демократична партія є ліберальною і наголошує більше на соціал-демократичних цінностях, Республіканська партія є консервативною та сповідує лібералізм в економічній сфері.

Специфічна структура Республіканської та Демократичної партій поринає корінням в історію створення самої республіки. Батьки-засновники США розглядали політичні партії як джерело розколу і ставились до них негативно. Так Дж. Медісон у своєму відомому памфлеті на захист конституції стверджував про те, що, серед іншого, принципи закладені в основу цього документа ефективно протидіятимуть спробам політичних груп та партій узурпувати владу. Також критично ставився до партій і Б. Франклін, котрий говорив про «вічні взаємні образи партій, що розривають на шматки найкращих діячів». Навіть Т. Джефферсон, який створив першу насправді популярну партію в історії західного світу, спочатку не бачив користі з політичних партій. У XVIII ст. важливу роль у партіях відігравали «кореспондентські комітети», які слугували основними засобами комунікації між партійними елітами і виборцями. Так, однією із істотних ознак формування Республіканської партії Т. Джефферсона було запрошення на роботу редактора газети. Незважаючи на таке скептичне ставлення з боку провідних політиків, перші партії були створені в Конгресі вже за кілька років після підписання конституції США. Демократичній партії Т. Джефферсона протистояла Федералістська партія А. Гамільтона. Останній виступав за централізацію влади, а у зовнішній політиці – за співробітництво з Великою Британією. До конфедеративних засад та союз із Францією схилився Т. Джефферсон. У 1790 р. А. Гамільтон скликав перший законодавчий кокус тих, хто вважав себе федералістами. У той час це було зібрання членів партії в Конгресі разом з провідними політиками зі штатів. Кокус нагадував англійські партійні клуби і з-поміж всього іншого визначав кандидата від партії на наступні президентські вибори. Організаційна структура партії на місцях була слабо розвиненою, найчастіше вона групувалася, так як і в Європі, навколо відповідних видань. А в 1796 р. група конгресменів висунула національного кандидата на президентських виборах, що поклало початок виборам в Конгрес і на президентську посаду на партійній основі.

З того часу у партійній системі США відбулась низка важливих етапів. *Перший період* тривав з 1796 по 1828 рр., коли відбувалося протистояння між федералістами А. Гамільтона та демократами-республіканцями Т. Джеферсона. У 1828 р. Е. Джексон створив Демократичну партію і переміг з нею на виборах, чим розпочав *другий період* розвитку партійної системи. Опозицію їм склала решта джеферсонівської партії, яку перейменували у Партію вігів. Ці партії формували владу в США до 1854 р., коли утворилася Республіканська партія і розпочався *третій період*. Напередодні громадянської війни як в Демократичній, так і в Партії вігів почалися активні фракційні процеси. Остання розкололася щодо питання рабовласництва і антирабовласницька фракція разом із Партією фрісойлерів (засн. 1848 р., від досл. «вільна земля») створили Республіканську партію. Перемога північних штатів у громадянській війні забезпечила Республіканській партії тривале панування у Конгресі та на президентських виборах. *Четвертий етап* тривав з 1896 по 1932 р., і лише «велика депресія» 1930-х рр., призвела до тривалого періоду демократичного правління. Зауважмо: усі президенти, починаючи з 1856 р., належали до республіканського або демократичного табору. Після Другої світової війни переважна більшість населення голосувала за кандидатів однієї з цих двох партій. Формуючи політичну систему вони доповнюють та змінюють одна одну.

Ще однією особливістю формування політичних партій США є їх ідеологічні засади: в Європі основою партійних поділів став конфлікт між консерваторами та лібералами. У США такого програмно-ідеологічного конфлікту не існувало. Американські політичні партії – це коаліції людей, які хотіли заробити на виборах чи здобути конкретні державні посади. Звідси – достатній прагматизм ідейних засад американських партій. Однак, все ж таки програмно-ідеологічні відмінності між обома американськими партіями існують.

Основою Демократичної партії була досить виразна ідейна програма аграрної демократії, а також підтримка ідейних гасел Французької революції, що знайшло своє втілення в перших десяти поправках до американської конституції (т.зв. Білль про права). У добу Е. Джексона панівною стає ідеологія «щирої людини» чи т. зв. плебейська демократія. Одним з базових ідеологічних положень Республіканської партії був постулат про знищення рабства. США загалом були більш соціально однорідні, порівняно з країнами Європи. Не було тут старої аристократичної знаті, переважав середній клас – фермери та дрібні власники, які виступали більш-менш однорідною соціальною базою всіх американських політичних партій. Все це разом зумовлює певну специфіку американських політичних партій, яка відрізняє їх від європейських. Після війни розвиток партій в США відбувається іншим шляхом, ніж в Європі. Спочатку безроздільно панує Республіканська партія, яка здобула перемогу у громадянській війні, а Демократична партія переживає глибоку кризу і втрачає своє політичне значення. Але в 1870-ті рр. демократи починають відвойовувати втрачені політичні позиції. Це їм вдається зробити переорієнтувавши свою політику на підтримку інтересів найбільш вразливих верств населення та емігрантів, у той час як Республіканська партія стає партією великого капіталу. Однак, поділ між ними не був таким глибоким, як між європейськими консерваторами і лібералами. Стабілізація Демократичної партії унеможливила поширення соціалістичних рухів в США, ніколи вони тут не існували як масові партії, так само як і профспілки не претендували на своє окреме політичне представництво. Не розвинувся в третю політичну силу тут і популістський рух, який пробував себе реалізувати під радикальними фермерськими гаслами. У такий спосіб у США складається двопартійна політична система.

Суттєвої різниці між ідеологічними програмами обох партій не було. Зрештою, значення ідеології та програм в США було завжди значно меншим, ніж у Європі. Тому, аналізуючи генезу політичних партій США, важко її класифікувати на основі ідеологічного критерію. Разом з тим, в організаційній будові американських партій можна виділити певні фази розвитку. Кінець XIX ст. це ще час абсолютного домінування партійних машин і місцевих партійних босів. Центральний апарат партії є слабим, впливи президента чи конгресменів є невеликими. У міру поширення технічних засобів впливу на формування громадської думки значення федеральних політиків зростає, а вплив місцевих босів

зменшується. Інституційним завершенням цих змін стало запровадження на початку століття системи правиборів (праймеріз), яка підвищувала вплив рядових членів партії на вибори кандидатів у президенти. Масовий характер виборів, пов'язаний з поширенням виборчого права, зростанням виборчої активності населення США, змушує партії розбудовувати свої партійні організації. І хоча американські партії не мали такої досконалої організації, як, скажімо, англійські чи соціалістичні партії, але вони вже також суттєво відрізнялися від традиційних виборчих комітетів XIX ст.

3. Політичні партії в інших країнах світу.

Визначальною у діяльності масових політичних партій в інших країнах світу (Австралії, Канаді, Індії) була та особливість, що у британських домініонах тенденції партійного будівництва були подібними до загальноєвропейських.

Скажімо в Австралії найстарішою залишається заснована в 1890-х рр. *Австралійська лейбористська партія*. Її витoki лежать в австралійському профспілковому русі, з яким вона підтримує тісні зв'язки, а також є членом Соціалістичного Інтернаціоналу. З нею конкурує *Ліберальна партія Австралії* – ліберально-консервативна партія «середнього класу». Її утворенню у 1945 р. передувало об'єднання Партії Єдиної Австралії, Австралійської жіночої національної ліги та молодіжної організації «Молоді націоналісти».

Окремий сегмент у партійній системі займала й *Комуністична партія Австралії*, заснована у 1920 р. і розпущена у 1991 р. Партія набула своєї найбільшої сили у 1940-х рр. Хоча ця партія ніколи не займала домінуючих позицій в австралійській політиці, вона мала значний вплив на профспілки, соціальні течії і національну культуру. Багато років Комуністична партія та її члени проводили кампанії щодо поліпшення виробничих умов для робітників, заперечення фашизму та інших диктатур, рівних прав для жінок та громадянських прав для аборигенів.

Основна політична суперечка у Канаді відбувається між Консервативною та Ліберальною партіями.

Історія консервативних партій Канади починається у 1854 р. – заснуванням *Ліберально-Консервативної партії Канади*. Перші консерватори мали досить відмінну доктрину від сучасних (Канада тоді була колонією Великої Британії): тоді стовпами ідеології консерваторів були економічний протекціонізм і британський імперіалізм. На відміну від тодішньої Ліберальної партії Канади консерватори виступали проти режиму вільної торгівлі з США того часу. Також консерватори того часу жорстко критикували лібералів за співпрацю з франко-канадськими націоналістами, як Анрі Бурасса, який вимагав визнання в Канаді двох націй: англо-канадської і франко-канадської. Консерватори тоді виступали під гаслом: «одна нація, один прапор, один лідер» і підтримували асиміляцію франко-канадійців, індіанців і іммігрантів. Найбільшу підтримку отримали консерватори у західних провінціях Канади під час економічних негараздів 1920–1940-х рр., коли потреби західних територій були фактично проігноровані східно-канадським естеблїшментом. Тоді велику популярність отримали Прогресивна Консервативна партія Канади і місцеві партії соціалістичного спрямування, як Федерація Кооперативних Спілок і Партія Соціального Кредиту.

Однією з найбільших і найстаріших канадських політичних партій є також *Ліберальна партія Канади*, заснована 1867 р. Спочатку вона об'єднувала захисників «прав провінцій», прибічників вільної торгівлі і більшої незалежності від Великої Британії. Відстоювала державну власність на засоби зв'язку та комунікацій, але була проти втручання держави в господарську діяльність. У 1930-х роках Ліберальна партія підтримувала активну соціальну політику – допомогу безробітним, виплати субсидій фермерам, тощо. Партія захищала вільне підприємництво, однак допускала державне економічне регулювання, введення державних програм соціального забезпечення. Основні засади партії: підтримка ліберальних принципів індивідуальної свободи, відповідальності, а також правової держави.

Оскільки в Канаді зростає національно-сепаратистський рух франкомовного населення (провінція Квебек), то він представлений такими партіями. Зокрема на федералістичних позиціях

стоїть *Ліберальна партія Квебеку* – політична партія провінції Квебек, яка виступає проти державного суверенітету Квебеку, проте виступає за більшу автономію провінції (зокрема, вимагає представництва у міжнародних організаціях). Ліберальна партія Квебеку походить з поміркованого крила Патріотичної партії Нижньої Канади (яка очолила т.зв. Повстання патріотів 1837–1838 рр. проти британського панування) та Червоної партії (яка виступала проти входження Квебеку у Канадську конфедерацію). Проте справжнім роком народження цієї партії вважається 1867 – рік утворення Канадської конфедерації. Цікаво, що тільки у 1940 р. партії надає жінкам виборче право (у решті Канади жінки мали право голосувати з 1918 р).

Тривалою, але не надто успішною, була й історія іншої квебекської політичної партії – *Національного союзу*, який діяв у 1936–1989 рр. Ця партія виникла внаслідок об'єднання Консервативної партії Квебеку із «Національною ліберальною акцією» для протистояння Ліберальній партії, яку вважали корумпованою. На першому етапі свого існування (до початку Другої світової війни) партія займала праву позицію, сприяла крупному капіталові, базувалася на традиційному націоналізмі та католицькому клерикалізмі.

На процес формування політичних партій у постколоніальних країнах суттєво вплинув процес їх деколонізації, який розпочався після закінчення Другої світової війни. Статус політичних партій, які діяли в колоніальну епоху був різноманітний. Найхарактернішою формою політичних партій постколоніальних країн були партії національно-визвольного характеру.

Так найбільшою і найстарішою партією Індії став *Індійський національний конгрес*, утворений у 1885 р. Діяльність цієї організації коливалася між лояльною опозицією англійському колоніальному режимові та активною боротьбою за національну незалежність у 1920-х рр., таким чином перетворивши її на масову політичну партію, яка керується принципами гандизму (від прізвища Могандаса Карамчанда Ганді – засновника, ідеолога і лідера індійського національно-визвольного руху) – соціально-політичної та релігійно-філософської доктрини, що стала ідеологією національно-визвольного руху Індії в період її боротьби за незалежність у 1920–1940-х рр. Зокрема, це вимоги досягнення незалежності Індії мирними засобами, шляхом залучення до визвольного руху широких народних мас; об'єднання в боротьбі за незалежність індійців будь-якої релігії, національності, касты, під керівництвом Індійського національного конгресу; утвердження можливості досягнення загального миру і врегулювання конфліктів шляхом арбітражу; ідеалізація патріархальних відносин, заклики до відродження сільської громади, кустарних ремесел, апеляція до релігійних почуттів народних мас. Стрижнем гандизму став принцип ненасилля, сутність якого полягала у проведенні кампаній громадянської непокорі, мітингів, демонстрацій, голодувань, харталів (припинення будь-якої ділової активності), відмові від співробітництва з англійськими колонізаторами – бойкотуванні колоніальних установ, навчальних закладів тощо. З другого боку, в результаті об'єднання комуністичних груп, що існували в окремих провінціях Індії у грудні 1925 р. утворюється *Комуністична партія Індії*, яка, відповідно до статуту, будується за принципом демократичного централізму – виборності усіх партійних посад; звітності вищих партійних органів перед нижчими; партійної дисципліни – обов'язкового підпорядкування меншості рішенням більшості; обов'язковості виконання членами партії рішень вищих партійних органів.

Кілька етапів пройшов і розвиток африканських національно-визвольних партій. Перший етап – створення єдиного масового національно-визвольного руху, що носить назву фронту чи руху. Суттєвим прикладом є найстаріша політична організація африканського населення ПАР – *Африканський національний конгрес*, заснований у 1912 р. Своєю метою ця масова партія проголосила ліквідацію режиму апартеїду (офіційної політики расової дискримінації, сегрегації та гноблення, яку упродовж 1948–1991 рр. проводила правлячі кола ПАР проти місцевого чорношкірого населення, а також переселенців з Азії), боротьбу за демократичну перебудову суспільства.

Загалом після проголошення незалежності в постколоніальних країнах відроджується багатопартійність, але вже на дещо іншій основі. Широкі національно-визвольні рухи

розпадаються даючи початок формуванню багатопартійності. Частіше всього вона заснована на етнічно-регіональних чи релігійних відмінностях.

Таким чином, загально визнаними причинами виникнення сучасних політичних партій були зростання ролі парламенту в політичному житті, а також поява загального виборчого права. Скрізь, де суспільний устрій базувався на застосуванні загальних виборів і де існували політичні інститути, які обиралися загальнонародно (парламент, президент), – там виникали політичні партії як інституції, що організовували виборців. У таких державних утвореннях, як Російська та Австро-Угорська імперії, колоніальних державах формування політичних партій відбувалося швидше, ніж формувалося загальне виборче право і було одним з елементів боротьби за нього. Аналізуючи причини виникнення політичних партій Ла Паломбара і Вейнер, вказують, що, крім інституційних причин виникнення політичних партій (соціополітичних поділів), істотну роль відіграють політичні кризи та тенденції модернізації суспільного устрою. До числа таких криз вони відносять кризу легітимності існуючого ладу, кризу, пов'язану з територіальним устроєм держави та кризу участі, яка пов'язана з прагненням мас до участі в процесі управління державою.

У світовому контексті загальними причинами виникнення політичних партій вважають: появу загального виборчого права; політичну активізацію мас (в першу чергу пролетаріату); пробудження національної свідомості в колоніальних державах. У XX ст. в результаті науково-технічного прогресу (передусім завдяки розвитку засобів масової комунікації) існування партій як інструменту організації суспільства стає необхідним навіть в недемократичних режимах.

ЛІТЕРАТУРА:

- Адамо Г. ХДС/ХСС сущность и политика / Г. Адамо. – М., 1978.
- Буржуазные партии и политическая борьба в странах Востока / Отв. ред. В. Ли. – М., 1987.
- Бьюэлл Э. Архаичны, но не адекватны. О политических партиях США (Свераясь с «классическими» оценками) // Политические исследования. – 1996. – № 13.
- Желев Ж. Фашизм. Документальне дослідження німецького, італійського та іспанського фашизму / Ж. Желев // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 1.
- Литвин В. Новітні політичні партії і робітничий рух / В. Литвин // Політика і час. – 1991. – № 3.
- Марченко М. Н., Фарукшин М. Х. Буржуазные политические партии / М.Н. Марченко, М.Х. Фарукшин. – М., 1997.
- Миллер С., Потхофф Х. Краткая история СДПГ. 1848–1990 гг. / С. Миллер, Х. Потхофф. – К., 1990.
- Обушний М. І. Партологія: навч. посібник / М. І. Обушний, М.В. Примуш, Ю. Р. Шведа. – К., 2006. – С. 41–55.
- Паламаренко М. Республіканська та Демократична партії у політичній системі США: сучасний стан та перспективи розвитку / М. Паламаренко // Українська національна ідея: реальність та перспективи розвитку. – Вип. 17. – Львів, 2006. – С. 94–99.
- Партии и партийные системы современной Европы: Проблемно-тематический сборник / РАН; ИНИОН / Отв. Ред. В.П.Любин. – М., 1994.
- Политические партии США в новейшее время / Под ред. Н.В.Сивачева. – М., 1982.
- Политические партии и движения Восточной Европы. Проблемы адаптации у современным условиям / Под ред. Ю. С. Новопашина. – М., 1994.
- Політичні партії Західної Європи і Америки // Матеріали до конференції з проблем політичних партій. – К., 1994.
- Прозоров Ю. Б. Партии в переходных обществах (латиноамериканский опыт) / Ю. Б. Прозоров // Политические исследования. – 1994. – № 4.
- Сучасний виборчий PR: Навч. посібник / Кер. авт. колективу В.В. Лісничий. – К., 2004. – С. 154–156.
- Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем: Навч. посібник / Ю. Шведа. – Львів, 2004. – С. 63–76.

Шведа Ю. Р. Політичні партії. Енциклопедичний словник / Ю.Р. Шведа. – Львів, 2005. – С. 88, 162, 178, 183, 201, 264, 266, 287, 324.

Энтин Л. М. Политические системы развивающихся стран: Государство и политические партии в странах Азии и Африки / Л. М. Этнин. – М., 1978.

ТЕМА 3 ТРАКТУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКІЙ ТА РОМАНО-ГЕРМАНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ.

Питання:

1. Проблема партій в англійській політичній філософії XVI – XVIII ст.
2. «Батьки-засновники» американської політичної системи про політичні партії.
3. Проблема партій і революційно-демократичні вчення про державу у Франції XVII – XVIII ст.
4. Розвиток вчення про партію у політичній думці Німеччини.

Вступ

В сучасній партології вважається, що розвиток теорії політичних партій за принципом від заперечення до визнання є одним із прикладів загального повороту від Середньовіччя до Нового часу, переходу від феодалізму до капіталізму. Поступовий розвиток позитивного трактування партій в ранньобуржуазних політичних вченнях пов'язаний із еволюцією системи буржуазної державності та демократії, з об'єктивним процесом розвитку капіталістичної формації у всіх її проявах. Саме тому, починаючи з періоду розкладу феодально-абсолютистського ладу, ранньобуржуазних революцій і аж до буржуазно-демократичних революцій XIX ст. формувались історичні передумови, сприятливі для сприйняття, визнання, хоча і доволі стриманого, партій в теорії держави та політичній думці в цілому.

1. Проблема партій в англійській політичній філософії XVI – XVIII ст.

Перемога буржуазної революції в Англії у середині XVII ст. створила умови для розвитку нових капіталістичних відносин. В британському парламенті (історично першому державному органі буржуазного типу) партії знайшли не лише своє ідеологічне місце, але й свою легітимізацію та інституалізацію. Саме в англо-саксонських країнах вперше в доволі завершеній формі відбулося становлення позитивного відношення до політичних партій, яке пройшло складну еволюцію від визнання їх як «необхідного зла» до визнання їх як позитивного суспільного явища, інституту демократичного правління. Нове ставлення до політичних партій сформувалося як позитивний підсумок історичного розвитку самих політичних партій, зростання їхнього значення у політичному житті.

Прихильники світсько-прагматичного погляду на державну владу дивились на політичні партії та міжпартійні протиріччя як на джерело внутрішніх криз. Саме в цих колах досить швидко розвивалась концепція та практика «балансування», яка загалом виражалась у прагненні нейтралізувати чи зменшити існуючі міжпартійні контрверсії. За допомогою т. зв. політики «гойдалок», творцем якої вважають ЛОРДА ГАЛІФАКСА, відбувалося умиротворення взаємно протилежних амбіцій конкуруючих партійних угруповань. За рахунок цього послаблювалась тенденція до заперечення ролі партій в ранньобуржуазній англійській державі. Однак, самому лорду Галіфаксу політичні партії здавалися «своєрідними таємними злочинними змовами проти решти нації», а партійну дисципліну він вважав за несумісну зі свободою особистої думки.

Партії як природне утворення, спричинене боротьбою різних політичних сил за владу, розглядав ФРЕНСИС БЕКОН (1561–1626). Разом з тим знаходимо в нього елементи нового, більш поміркованого підходу до політичних партій, розуміння необхідності вмілого

використання їх королівською владою для зміцнення своєї позиції в боротьбі з політичними опонентами. Він настійно радить володарям не ставати на сторону жодної з існуючих політичних партій, бути над ними:

«Багато хто дотримується тієї думки, що володареві в управлінні країною, і кожному вельможі в управлінні справами передусім потрібно приймати до уваги інтереси партій; а між тим вища мудрість наказує, навпаки, пристати до спільних інтересів, здійснюючи те, з чим погоджуються представники найрізноманітніших партій, або з інтересами окремих осіб. Цим я не хочу, однак, сказати, що міркуваннями партійними треба цілком знехтувати. Людям простого звання, щоби підвестися, необхідно за щось триматися; але людям знатним, які відчують свою силу, краще зберігати незалежність. І навіть тому, хто висувається для ймовірнішого успіху краще виявляти помірковану прихильність, щоби з усіх членів своєї партії бути найприйнятнішим для другої.

Чим партія слабша і малочисельніша, тим більше у ній єдності; і часто буває, що невелика кількість непохитних бере гору над багаточисельним, але сприманим противником. Коли одна з двох партій припиняє своє існування, друга розколюється. [...] І, зазвичай, під час розколів ті, котрі були на других ролях, опиняються на чолі партії, але дуже часто виявляються нікчемами і усуваються, оскільки чимало з них є сильними тільки в опозиції, а коли цього немає, вони некорисні.

Часто ми бачимо, що людина, досягнувши успіху, переходить у партію, ворожу тій, котрій вона зобов'язана своїм першим вивищенням, вважаючи, ймовірно, що з першої вона вже своє взяла, і шукає нової користі. [...] Якщо хтось тримається середини між двома партіями, це не відбувається завжди через поміркованість, а нерідко через корисливість і має на меті отримання вигоди з обох. [...]

Королям не слід приставати на сторону якоїсь однієї партії, тому що будь-які союзи незмінно згубні для монархії; вони накладають зобов'язання, які можуть підвестися над обов'язком підданого, ... Надмірне посилення партій і чвар між ними вказує на слабкість володарів і достатньо шкодить їхній славі та успіху їх справ. Дії партій під владою монархії повинні бути (якщо говорити мовою астрономів) подібні рухові нижчих орбіт, які можуть мати і власний шлях, але разом з тим і підпорядковуватися вищому рухові – “primum mobile”»¹.

Відстоюючи ідею цілковитого підпорядкування особистих інтересів державним, **ТОМАС ГОББС** (1588–1679) абсолютно заперечував доцільність існування політичних партій. На його думку, партії виникають на основі взаємної угоди між людьми в ході народних патріотичних піднесень (повстань, бунтів, воєн) і на основі індивідуального багатства. Під партією він розуміє «значну кількість громадян, об'єднаних між собою силою угоди чи владою кого-небудь». Боротьбу проти партій, витіснення їх з політичного життя Т. Гоббс вважав найважливішим завданням державної влади.

«Третя причина, яка робить обговорення на великому зібранні менш корисним, полягає у тому, що на таких зборах у державі народжуються партії, а партії приводять до бунту і громадянської війни. Адже, коли оратори, які мають рівні можливості, вступають у битву один з одним і висловлюють у своїх промовах цілком протилежні погляди, переможений починає ненавидити переможця і заодно усіх тих, хто підтримував його думку, якби висловлюючи тим самим зневагу до думки і мудрості переможеного, і прагне знайти засіб доказати, що пропозиція його противника є шкодою для держави. [...] Такого роду [...] діяльність, яка використовується для формування народної думки (ad faciendum populum), називається створенням партії (factio). Коли ж партія не набирає достатньо голосів, але на ділі виявляється сильнішою або не набагато слабшою за противника, коли намагаються силою зброї отримати те, чого не змогли отримати за допомогою красномовства і якихось хитрощів, і тоді починається громадянська війна. [...]

¹ Френсис Бэкон, Сочинения в двух томах, Том 2, Академия наук СССР, Институт философии; Издательство социально-экономической литературы «Мысль»; М., 1972, с. 468–470.

Звідси випливає, що там, де верховна влада, яка видає закони, належить подібним зборам, закони нестійкі і змінюються у залежності від того, що на зібрання (сигіа) з'явиться сьогодні більше прихильників однієї партії, а завтра – другої; так що закони там носяться туди і сюди, як на хвилях. [...]

Навіть багато хто з тих, які прихильно ставляться до держави, мимоволі сприяють формуванню бунтівних настроїв серед громадян, проповідуючи юнацтву в школах і усьому народові з кафедр вчення, побудоване на вищеназваних положеннях. Ті ж, хто прагне використати ці настрої для власного марнославства, спрямовують усі зусилля передусім на об'єднання усіх незадоволених в партію, котра готує змову, а потім самим захопити панування в цій партії. Вони створюють партію, беручи на себе роль посередників і тлумачів думок і дій кожного її члена, даючи доручення людям і визначаючи місця зібрань, де відбуватиметься розмова про те, як змінити державне правління у відповідності до їх ідей. А для того, щоб панувати у партії, потрібно у ній організувати іншу, тобто проводити ще й таємні наради у вузькому колі, де б можна бути представити те, що потім буде запропоновано на загальних зборах, і від імені кого, і що і в якому порядку кожен мусить говорити, і якими засобами залучити на свій бік людей могутніх і тих, котрі користуються найбільшою повагою серед рядових членів партії. А коли таким чином вони створять досить велику партію, в якій вони завдяки своєму красномовству пануватимуть, вони підкорять собі державу, тим більше що їм не протидіє жодна інша партія, і досить часто вони завдають державі великої шкоди і породжують громадянську війну. [...]

Якщо обов'язком володарів є стримання неблагонадійних громадян, то тим більше їх обов'язком є розпуск і знищення самих партій. Партією ж я називаю певну кількість громадян, об'єднаних між собою якоюсь угодою, або могутністю якоїсь людини наперекір волі того або тих, кому належить верховна влада. Таким чином, партія – це мовби держава у державі. Адже подібно до того, як у природному стані з об'єднання людей народжується держава, так і з нового об'єднання громадян виникає партія. Згідно з цим визначенням, партія – це відома кількість громадян, які зв'язали себе зобов'язанням безумовного підкорення якомусь іноземному володареві або громадянину або ж уклали між собою якусь угоду чи договір про взаємний захист проти решти, не виключаючи і тих, хто володіє верховною владою у країні. І навіть чийсь вплив серед народу, якщо він досить значний, що дозволяє набрати військо, якщо цьому не завадить держава, вимагаючи заручників чи іншої застави, містить у собі небезпеку виникнення партії².

Політичні партії як об'єктивно існуюче явище, що розвивається історично розглядає інший англійський філософ-ідеаліст, один із засновників агностицизму ДЕВІД Г'ЮМ (1711–1776). Фракції інтересів формуються на основі відмінностей соціальних інтересів різних соціальних груп зумовлених насамперед відмінностями в майновому положенні їх представників. Оцінюючи причини появи політичних партій Д. Г'юм пояснює їх виникнення самою природою людини, її пристрастями:

«Тією мірою, якою люди повинні шанувати законодавців і засновників держав, їм належить зневажати і ненавидити засновників сект і фракцій, тому що вплив фракцій прямо протилежний впливу законів. Фракції підривають систему правління, роблять безсилим закони і породжують відчайдушну ворожість між людьми однієї і тієї ж нації, котрі повинні допомагати і захищати одне одного. І що мусить робити засновників партій ще ненависнішими, так це важкість ліквідації вказаних будяків, якщо вони пустили коріння в якійсь державі. [...]

Фракції можна поділити на особисті і реальні, тобто на ті, які засновані на особистій дружбі чи ворожнечі у середовищі осіб, які складають партії-суперниці, і ті, які засновані на яких-небудь реальних різницях в думці чи інтересі. Причина такого поділу очевидна, хоча я мушу визнати, що рідко коли можна знайти партії того чи іншого виду у чистому вигляді, без домішок. [...]

² Томас Гоббс, Сочинения в двух томах, Том 1, Академия наук СССР, Институт философии; Издательство «Мысль»; М., 1989, с. 381, 382, 399, 407, 408.

А в тих фракціях, які засновані на реальніших та істотніших розбіжностях, завжди спостерігається немало проявів особистої ворожості або прив'язаності. Не дивлячись таке змішування, будь-яку партію можна віднести до особистих, або до реальних у відповідності з тим принципом, який є панівним і з яким, як виявляється, має найбільший вплив»³.

Ці дві великі групи партійних угруповань, згідно із вченням Д. Г'юма, мають ще свою внутрішню класифікацію:

«Реальні фракції можна поділити на фракції, засновані на інтересі, принципі і прихильності. З усіх фракцій перші є найрозумнішими і допустимими. Коли дві групи людей, такі як знать і народ, мають за якоїсь системи правління не дуже точно урівноважену і визначену самостійну владу, вони, природно, переслідують певний інтерес. [...] Від законодавця вимагається величезне уміння, щоб відвернути існування таких партій; [...]

Партії, які виникли на основі принципу, особливо принципу абстрактного і світоглядного, відомі тільки нашому часу (XVIII ст. – І.М.) і, можливо, є незвичайним і нез'ясованим феноменом [...] Людині, яка вважає, що істинне право управляти належить якійсь одній людині або якійсь одній фамілії, буде важко погодитися зі своїм співгромадянином, який вважає, що інша людина чи друга фамілія володіють цим правом. [...] Цей принцип [...] є джерелом усіх релігійних війн і розколів. [...]

Під партіями, які засновані на прихильності, я розумію ті, основою яких є різного роду прихильність людей до певних сімейств чи осіб, яких вони хотіли б бачити своїми правителями. Ці фракції часто є шаленими, хоча, я змушений визнати, що може здатися незрозумілим, чому люди мусять так сильно прив'язуватися до осіб, з якими, можливо, вони взагалі не знайомі, яких вони, можливо, ніколи не бачили і від яких вони ніколи не отримували і не мають ніякої надії на будь-які добродійства»⁴.

У партіях філософ вбачав важливий інститут державного правління, який обмежує монархію («Ми схильні думати, що взаємини між нами і нашим монархом дуже тісно та інтимні. Близькість величі і влади надає якогось значення долям навіть однієї особи»). Відтак вже можна говорити про достатньо чітку тенденцію – поступового «звикання» до політичних партій, і навіть елементи визнання їх доцільності та корисності.

Одним із перших розробників ідеї широкої легітимзації політичних партій був відомий англійський теоретик ЕДМУНД БЬОРК (1729–1797). Він – автор відомого визначення політичних партій, згідно з яким,

«Партія – це об'єднання людей, що згуртувалися для сприяння загальнонаціональному інтересові своїми спільними зусиллями і то на якійсь певній, спільно погодженій засаді»⁵.

Мислитель вважав партію не лише необхідним та важливим інститутом політичного життя, але й визнавав необхідність їхнього існування з точки зору моральних та етичних цінностей: «Політичні партії є необхідним елементом вільної держави». Завдяки Е. Бьорку виділено також позитивний аспект принципу партійності у функціонуванні сучасного парламентаризму. Так діяльність депутатів у парламенті є неможливою без існування тісних зв'язків із своїми однодумцями як в середині нього, так і поза його межами, що можливе лише в рамках певної політичної організації, якою і є партія. У британському парламенті Е. Бьорк розвинув цілком нову для свого часу концепцію парламентської партії. Політики, вважав він, повинні об'єднуватися не навколо політичного лідера, а навколо політичних принципів. Наявність спільної програми дозволить визначити політичну лінію, відштовхуючись від міркувань національної, а не особистої чи групової користі. Цей поворот в позитивній оцінці ролі і місця політичних партій у політичному житті держави здійснив вагомий вплив на подальший розвиток теорії політичних партій.

2. «Батьки-засновники» американської політичної системи про політичні партії

³ Давид Юм, Сочинения в двух томах, Том 2; 2-е, дополненное и исправленное, издание; Издательство «Мысль»; М., 1996, с. 511–514.

⁴ Там само, с. 515–518.

⁵ Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон, Історія політичної думки, К., 1997, с. 541.

У «батьків-засновників» США на ранньому етапі не було якоїсь позитивної концепції партійної системи. Американські теоретики, використовуючи негативний досвід існування партійних угруповань в англійській політичній традиції, переносили його і на американський ґрунт. Американські теоретики та політики вбачали в англійських політичних партіях дезінтегруючі сили, які відстоювали вузькі корпоративні інтереси. Розуміючи, що конфлікти поглядів і суджень є неминучими, «батьки-засновники» тим не менше намагалися звести ці конфлікти до мінімуму. Американські демократи революційного періоду вважали, що перемога республіканського ладу розчистить шлях до утвердження в країні соціальної гармонії, а разом з тим і зникне необхідність виникнення політичних партій.

Велику роль для визнання партій в політико-правовій думці США і розробки «позитивної» концепції партій мали праці Е. Бьорка та Г. Болінброка. Їх поступове утвердження в американській політичній теорії визначило домінування англо-американського погляду на партії як альтернативні політичні угруповання в двопартійній системі. Декларація незалежності, більш про права гарантував громадянам США ряд громадянських свобод в т.ч. свободу слова, свободу друку, зібрань тощо.

Формально організоване, легітимне протистояння конкуруючих партійних угруповань спричинило почергову зміну правлячих партій і формування двопартійної політичної системи США, заснованої на принципі існування «відповідальної», конституційно закріпленої партійно-політичної опозиції. Зокрема творці «Федераліста» (нарисів про проект Конституції А. Гемілтон, Дж. Медисон і Дж. Джей) виступали з обґрунтуванням закономірності поділу американського суспільства на конкуруючі соціально-політичні угруповання.

ДЖЕЙМС МЕДИСОН (1751–1836): *«Приховані причини антагонізму груп всередині суспільства полягають передусім у природі людини; і ми бачимо їх усюди в різній мірі вияву залежно від різних стосунків у людському суспільстві. Захоплення різноманітними релігійними поглядами, політикою та багатьма іншими речами, прихильність до різноманітних лідерів, які честюлюбно борються за владу, або до особистостей, з долею яких були пов'язані людські пристрасті – все це поступово розділило суспільство на різні партії, розпалило їхню обопільну ворожнечу і навіть зробило їх схильними до того, щоб драгувати одна одну в дрібницях замість того, аби разом працювати заради спільного добробуту. ... Але найчастіше розпалює на тривалий час боротьбу груп різний і неоднаковий розподіл власності. З давньої давнини власники і незаможні представляли в суспільстві різні інтереси»⁶ [...]*

«Чим малочисельніше суспільство, тим бідніша в ньому кількість реальних партій та інтересів, його складових, тим частіше більшість громадян виявляються прихильниками однієї партії, а чим менше число осіб, що складають таку більшість, і чим менша територія, на якій вони розміщуються, тим легше їм домовитися між собою і здійснити свої вузькі задуми. Розширте сферу дій, і у вас з'явиться більша різноманітність партій і інтересів; значно зменшиться ймовірність того, що у більшості виникне загальний привід робити замах на права інших громадян, а якщо такий є в наявності, всім, хто його визнає, буде важче об'єднати свої сили і діяти заодно»⁷.

Достатньо чітко акцентує Д. Медисон на проблемі співвідношення діяльності політичних партій та діяльності уряду. Зокрема він вважав, що формування політичних партій відбувається в силу різних підходів соціальних верств до теоретичних та практичних аспектів державного правління. Він також однозначно визнавав присутність та вплив політичних партій на рівні державних органів.

Джеймс Медисон разом з **АЛЕКСАНДРОМ ГЕМІЛТОНОМ** (1755–1804) у «Федералісті» стверджував далі:

«Метою правління є справедливість. Справедливість – мета громадянського суспільства. І до цієї мети воно завжди прагнуло і прагнутиме, поки її не досягне або поки в прагненні до

⁶ Юрген Гебгардт, «Федераліст» // Класики політичної думки. Від Платона до Макса Вебера, ВК ТОВ «Тандем»; К., 2002, с. 273.

⁷ Федералист, Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джея, Издательская группа «Прогресс» – «Литера»; М, 1994, с. 78–86 (№ 10).

неї не втратить самої свободи. У суспільстві, влаштованому так, що сильнішій партії нічого не вартує об'єднатися і притіснити слабішу, цілком може, правду кажучи, запанувати анархія – точно так само, як у природі, де більш слабка істота не захищене від насильства з боку більш сильної. І так само як в останньому випадку навіть сильнішим їх положення постійної невпевненості підказує вихід у тому, щоб підкоритися владі, яка буде захищати і слабких і їх самих, так само і в громадянському суспільстві більш потужні класи або партії поступово, керовані тим самим мотивом, прийдуть до бажання мати уряд, який візьме під свою охорону всі партії, як слабкіші, так і сильніші. [...]

У величезній за територією республіці Сполучених Штатів, при великій кількості в ній різних інтересів, партій і релігійних сект, навряд чи можливе об'єднання більшості, взятої від усього суспільства в цілому, з будь-якою іншою метою, окрім затвердження справедливості і досягнення загального блага. Таким чином, майже відпадає небезпека для малої партії виявитися під п'ятою великої, а якщо так, то майже відпадає і привід забезпечувати безпеку малої партії, вводячи в уряд сили, незалежні від великої партії або, іншими словами, незалежні від самого суспільства»⁸.

На думку «батьків-засновників» федеративний конституційний устрій із складною системою «стримувань і противаг» + республіканська форма правління ефективно протистоятимуть вузькопартійним інтересам, сприятимуть соціальній гармонії і національній єдності. Однак, створивши конституцію, яка бачилась їм засобом протистояння політичним партіям і контролю над ними, американські політичні діячі поступово почали усвідомлювати, що не можуть керувати державою без допомоги таких організацій як партії.

Принципово важливими для розуміння відношення до політичних партій в американській політичній теорії є міркування АЛЕКСИСА ДЕ ТОКВІЛЯ (1805–1859):

«Є країни, що займають настільки велику територію, що їх народонаселення, хоча і перебуває під єдиним суверенітетом, не об'єднане за своїми інтересами, звідси й постійні розбіжності між окремими його групами. Ці групи населення ще не утворюють партій в прямому сенсі слова, це швидше різні народи. І якщо спалахує громадянська війна, то це конфлікт між ворогуючими народами, а не боротьба між політичними угрупованнями. Коли ж громадян країни роз'єднують різні погляди на проблеми, які цікавлять в рівній мірі всі регіони країни, такі, як, наприклад, загальні принципи державного правління, тоді й народжуються угруповання, які я називаю власне партіями.

Партії – це зло, властиве демократичному правлінню, проте характер їх у різні періоди неоднаковий, і в основі їхньої діяльності лежать різні причини. Бувають часи, коли народи переживають такі глибокі потрясіння, що приходять до думки про необхідність корінних перетворень політичного устрою суспільства. Бувають і такі періоди, коли невдоволення існуючими порядками охоплює всі верстви населення і суспільний устрій терпить крах. Саме тоді відбуваються великі революції і виникають великі партії.

[...] бувають епохи, коли зміни в політичній структурі і суспільний устрій відбуваються настільки повільно й непомітно, що здається, ніби суспільство досягло межі у своєму розвитку; в такі періоди люди не заглядають далеко у майбутнє, їм видається, що основи суспільства непорушні. Настає час інтриг і малих партій.

Партії, які я називаю великими, характеризує прихильність принципам більшою мірою, ніж турбота про те, до чого може призвести слідування цим принципам; теорія, узагальнення цікавлять їх більше, ніж практика, окремі випадки; їх хвилюють глобальні ідеї, а не конкретні люди. У порівнянні з іншими партіями великі партії, як правило, демонструють більш благородні устремління, більш тверді переконання, їх дії більш відверті і рішучі. У діяльності цих партій приватні інтереси, завжди грають найважливішу роль у політичній боротьбі, майстерно маскуються під громадські.

У малих партій, навпаки, зазвичай не буває політичних переконань. Ними не рухають великі цілі, і їх відмінною рисою є егоїзм, відкрито проявляється в будь-якому їх дії. За їх

⁸ Там само, с. 345–351 (№ 51(50))

полум'яними промовами ховається розрахунок; вони різко висловлюються, але діють боязко і невпевнено. І мета, яку вони ставлять перед собою, і засоби, якими вони користуються для її досягнення, є нікчемною. В результаті, коли на зміну бурхливої революції приходить період спокою, створюється враження, ніби великі люди раптово зникають, а душі людські замикаються у собі.

Великі партії потрясають суспільство, малі його розбурхують, перші роздирають його на частини, другі його розбецують; великі партії, потрясаючи суспільство, тим самим нерідко його рятують, а малі без видимої користі сіють смуту»⁹.

Отже, з огляду на наведені джерела, можна говорити про певну спільність загальних рис формування політичних партій в Англії та США, які відрізняються від цих процесів в країнах континентальної Європи. Хоча американська політична теорія безперечно використовувала європейський досвід, однак практична діяльність американських «батьків-засновників» швидше ґрунтувалась на конкретному американському досвіді.

3. Проблема партій і революційно-демократичні вчення про державу у Франції XVII – XVIII ст.

У порівнянні з англійською партійною теорією, яка започаткувала позитивне відношення до політичних партій, французькі мислителі обґрунтували той незаперечний факт, що в результаті взаємного поборювання конкуруючих угруповань може скластися рівнодіюча направлена на встановлення і поширення в суспільстві свободи та демократії. Критика партій у французькій політичній та державно-правовій теорії пояснюється потребою ліквідації феодальних пережитків, формуванням єдиної нації, захистом держави від зовнішніх і внутрішніх ворогів – тими завданнями, які потребували об'єднання політичної енергії всієї нації, не допускали б існування окремих, розрізнених груп, які конкурують між собою у формуванні політичної волі. Суттєвим кроком на шляху розробки в цілому стриманого ставлення до політичних партій як до певного політичного інституту стали праці французьких мислителів.

За запровадження на французькому ґрунті принципів англійського політичного балансу відкрито виступав **ШАРЛЬ-ЛУІ ДЕ СЕКОНДА БАРОН ДЕ ЛЯ БРЕД І ДЕ МОНТЕСК'Є** (1689–1755), який визнавав об'єктивну неминучість і необхідність існування політичних партій у всі історичні періоди. Виводячи партії з певного рівня природного спілкування між людьми, Ш. Монтеск'є вважав, що політичні партії існували і будуть існувати вічно, практично незалежно від ступеня розвитку суспільних стосунків, їх антагоністичності, форми державного правління і політичного режиму, особливостей соціально-класової структури суспільства. Розглядаючи політичні партії як інститут відносно вільного політичного режиму і демократичного (близького до республіканського) державного устрою Ш. Монтеск'є пропонував таке загальне правило:

«... щоразу, коли ми помічаємо, що в державі, яка називає себе республікою, все спокійно, можна бути впевненим, що у ній нема свободи. Те, що називають у політичному організмі союзом, є вельми двозначною річчю. Справжній союз – це гармонійний союз, який примушує сприяти добру всього суспільства всі частини, хоч би якими протилежностями вони нам не здавалися, так само, як дисонанси в музиці сприяють загальному акорду. В державі, яка сприяє враженню безладу, може існувати союз, тобто гармонія, [...] У ній усе відбувається так само, як з частинами Всесвіту, вічно пов'язаними одна з однією за посередництвом дії одних частин і протидії інших»¹⁰.

Однак надто широка свобода, в тому числі і свобода політичних партій, на думку вченого, призведе до заперечення свободи взагалі.

⁹ Алексис де Токвіль, Демократія в Америке; Издательство «Прогресс»; М., 1992, с. 144–145; Пор.: Алексис де Токвіль, Про демократію в Америці; Видавничий дім «Всесвіт»; К., 1999, с. 150–151.

¹⁰ Реймон Арон, Етапи розвитку соціологічної думки (Монтеск'є, Конт, Маркс, Токвіль, Дюркгайм, Парето, Вебер); «Юніверс»; К., 2004, с. 40.

«Норови й звичаї – це порядки, не встановлені законами, закони чи то не можуть, чи то не хочуть встановити їх. Між законами та норовами є та різниця, що закони визначають переважно дії громадянина, а норови – дії людини. Між норовами й звичаями є та відмінність, що перші регулюють внутрішню, а другі – зовнішню поведінку людини»¹¹.

Ось чому потрібне розумне обмеження, регламентація діяльності політичних партій. При цьому він категорично виступав проти утотоження партій з анархією та роздорами, що мають місце в державі:

«В наших великих монархіях партії створюються з невеликої кількості людей, а народ надає перевагу бездіяльності. В цьому [...] випадку буде цілком природньо умовляти бунтівників, щоби вони пристали на бік більшості громадян, а не пропонувати більшості, щоб вона пристала до бунтівників; [...]»¹².

Вчений категорично виступав проти корисливих угруповань, які відстоювали лише свої власні потреби. На його думку партійні союзи повинні бути демократичними і виражати загальну волю. При цьому він пов'язує їх характер і форми діяльності із характером політичного режиму. При монархічній формі правління діяльність політичних партій є обмеженою, а лише республіканська форма правління сприяє діяльності політичних партій.

Один із революційних ідеологів буржуазної демократії, **ЖАН-ЖАК РУССО** (1712–1788), вважав політичні партії інородним елементом в державному ладі. Цей мислитель стверджував, що громадяни підчиняються лише закону, в реалізації котрого вони приймають участь голосуванням. Цього закону загального волевиявлення мусить дотримуватися кожний громадянин, приносячи в жертву свої особисті, групові, корпоративні інтереси. А це зумовлює необхідність знищення всіляких об'єднань, які переслідують окремі інтереси. У факті існування політичних партій Ж.-Ж.Руссо вбачав загрозу існуванню загальній волі громадян:

«Будь-яка політична суспільність складається з інших, менших, спільнот, кожна з яких має свої інтереси та свої правила. Але ці спільноти [...] не є єдиними, котрі існують у Державі; усі ті приватні особи, яких об'єднує спільний інтерес, творять таке число постійних або недовговічних спільнот, скільки цих спільних інтересів. Сила цих спільнот менш очевидна, але не менш дієва [...] Усі мовчаливо створені чи оформлені асоціації і видозмінюють найрізноманітнішими способами вид волі суспільної впливом своєї власної. Воля цих приватних спільнот виступає завжди у двох відношеннях: для членів асоціації – це спільна воля; для великої спільності – це воля приватна, яка досить часто виявляється вірною з одного боку і порочною – з другого»¹³.

Разом з цим учений не заперечував закономірності виникнення партій як результату досягнення певного рівня розвитку суспільних відносин, визнаючи утопічність думки про наявність у розвинутій людській спільноті лише загальної волі і про відсутність в ній приватних інтересів. Саме тому Ж.-Ж. Руссо вказував, що коли у демократичному суспільстві виникають політичні партії і приватні асоціації, то воля кожної з них стає загальною по відношенню до держави.

«... загальна воля незмінно скеровується безпосередньо до однієї мети і прагне завжди до блага суспільства [...]»

Зазвичай існує чимала різниця між волею усіх і загальною волею. Ця друга стереже тільки спільні інтереси; перша – інтереси приватні і являє собою тільки суму бажань волі приватних осіб. [...]

Коли достатньою мірою освічений народ приймає рішення, тоді, якщо громадяни не вступають між собою ні в які взаємини, із різноманіття незначних відмінностей випливає завжди загальна воля і рішення зазвичай виявляється правильним. Але коли у збиток основної асоціації утворюються змови, часткові асоціації, тоді воля кожної з цих асоціацій стає загальною стосовно її членів і частковою щодо Держави; тоді можна сказати, що

¹¹ Там само, с. 45.

¹² Шарль Луї Монтеск'є, Избранные произведения; Политиздат; М., 1955.

¹³ Жан-Жак Руссо, Трактаты, Издательство «Наука»; М., 1969, с. 114.

голосуючих не стільки ж, скільки людей, але тільки стільки, скільки асоціацій. Відмінності стають ще менш багаточисельнішими і дають менш загальніший результат»¹⁴.

Це положення засвідчує зачатки нового підходу до визначення суті політичних партій, їх місця в політичній системі як носіїв певної суспільної думки, фактору формування політичної волі громадян.

«До того часу, поки якась кількість об'єднаних людей дивиться на себе як єдине ціле, у них – тільки єдина воля у всьому, що стосується спільного самозбереження і загального благополуччя. Тоді усі пружини Держави міцні і прості, її принципи зрозумілі і прозорі. [...]»

Але коли вузол суспільних зв'язків починає розв'язуватися, а Держава – слабнути, коли приватні інтереси починають давати про себе знати, а малі спільноти – впливати на велику, тоді спільний інтерес перекручується і зустрічає противників; вже одностайність не царює під час голосування; загальна воля більше вже не є волею усіх; піднімаються суперечки, спори; і найсправедливіша думка ніколи не приймається без суперечки. [...]

[...] таким чином замість того, щоби сказати своїм голосуванням: це вигідно Державі, він говорить: це вигідно якійсь людині або певній партії [...]. Відтак закон, якого в інтересах суспільства слід дотримуватися на зборах, полягає не стільки у тому, щоби підтримувати тут загальну волю, скільки у тому, щоби вона була запитувана і завжди відповідала»¹⁵.

Як бачимо, Ж.-Ж.Руссо виступав проти існування якоїсь єдиної партії в суспільстві, вказуючи, що якщо в суспільстві існують приватні інтереси, то слід домагатися того, щоб всі вони були представлені відповідними партійними угрупованнями. Це потрібно для того, щоб загальна воля населення була усвідомленою і щоб народ не помилявся. Відтак для Ж.-Ж.Руссо у підході до політичних партій характерними є такі особливості: або (1) в державі взагалі не повинні існувати асоціації приватного характеру і в такому випадку громадяни залишаються ізольованими від держави; або (2) може існувати значна кількість різноманітних приватних асоціацій, які урівноважують одна одну і дають можливість визначати загальну волю і загальний інтерес.

Оригінальне бачення суті партій знаходимо і у працях письменника і філософа **ВОЛЬТЕРА (МАРІ ФРАНСУА АРУЕ)** (1694–1778). Як представник школи природного права він визнавав за кожним індивідом існування невідчужуваних природних прав: свободу, власність, безпеку, рівність. Поряд з природними законами філософ виділяв позитивні закони, необхідність яких пояснював тим, що «люди злі». Позитивні закони покликані гарантувати природні права людини. Разом з цим за своїми соціальним поглядам Вольтер був прихильником нерівності. Тому на його думку суспільство мало поділятися на «освічених і багатих» і на тих, хто, «нічого не маючи», «зобов'язаний на них працювати» або їх «бавити»; трудящим тому нема чого давати освіту: «якщо народ почне міркувати, все загинуло». Як невтомний і нещадний ворог церкви і клерикалів, яких він переслідував аргументами логіки і стрілами сарказму, Вольтер був схильним до негативного ототожнення партій з діяльністю церковників (хоча атеїстом не був):

«Ані Монтень, ані Локк, ані Бейль, ані Спіноза, ані Гоббс, ані Шефтсбері, ані пан Коллінз, ані Толанд і т.д. не розпалили смолоски роздору у своїй Вітчизні. Більшою мірою такими людьми виявилися теологи; спочатку вони живлять честолюбні сподівання ватажків сект, але закінчується це зазвичай тим, що вони прагнуть стати на чолі партій»¹⁶.

Перекоаний прихильник абсолютизму (політичний ідеал – освічений монарх) і монархіст, Вольтер виступав проти суспільних деструкцій і негативно оцінював значення партій як суспільних сил, які взаємно конкурують:

«Добре відомо, як успішно розгромили нас наші вороги, які перейняли у нас наші первісні звичаї, відкинули наші криваві жертви і закликали народи до рівності і простоти,

¹⁴ Там само, с. 170; Пор.: с. 316, 327.

¹⁵ Там само, с. 228–229.

¹⁶ Вольтер, Философские сочинения; Издательство «Наука»; М., 1988, с. 122–123.

причому вони створили собі партію прихильників з бідняків, дійшовши до повної перемоги над багачами»¹⁷.

Принципові зауваження щодо суті та основних завдань партій містяться у політико-філософській спадщині французького літератора і філософа **Клода Адрієна Гельвеція** (1715–1771). Зокрема важливими його поглядами вважаються трактування партій як імовірних опозиційних сил (зокрема у якості захисту від тиранії), а також міркування щодо специфіки партійного керівництва (вождизму):

«Чи можна собі уявити, щоби громадяни, які входять до різних партій як вожді чи рядові бійці, щоби громадяни, які безперервно хвилюються страхами або гарячими сподіваннями, могли б користуватися дозволяям і спокоєм, необхідними для заняття науками? [...]»

Наявність опозиційної партії, яка керується честолюбством, бажанням помсти чи любові до Вітчизни, служить тут захистом народу від тиранії. Придворна партія, охоплена бажанням здобути місця, привілеїв чи грошей, підтримує уряд проти інколи несправедливих випадів опозиції. [...]»

Вожді усіх партій зацікавлені у знищенні ворожих партій і вимушені приносити у жертву своєї безпеки зависть та інші свої пристрасті»¹⁸.

Міркування про політичні товариства усередині суспільства громадян містяться у творах французького філософа німецького походження **Поля Анрі Дітріха барона фон Гольбаха** (1723–1789).

«Політика мусить зберігати рівновагу між усіма видами суспільної діяльності, які необхідні для збереження держави. [...] розумна політика не допустить, щоби, порушуючи рівновагу, одна сторона діяльності суспільства поглинула усі інші сторони. [...]»

Взаємні інтереси об'єднують між собою товариства, так само як і окремих громадян; [...] Коли голос розуму не володіє достатньою силою, щоби бути почутими політичними товариствами або тими, хто ними керує, останнім не залишається нічого іншого, як використовувати силу для розв'язання суперечок. [...]»

Взаємини народів, які і відносини окремих осіб, засновані на спільності інтересів. [...] вони сприяють підтримці дружніх відносин між людьми, вони сприяють підтримці дружніх відносин між націями і допомагають припиняти суперечки, які виникають між ними. [...] скріплюють зв'язки між політичними організаціями; пристрасті, відсутність розсудливості, віроломство роз'єднують держави та руйнують їх союзи»¹⁹.

В цілому поділяв погляди своїх попередників на політичні партії інший відомий французький теоретик **Емануель Жозеф Сей** (1748–1836). Він відстоював ідею верховенства загальної волі над приватними інтересами в суспільстві, але на відміну від Ж.-Ж.Руссо, вважав можливим і необхідним народне представництво, яке виражає інтереси єдиної, неподільної нації. В його теорії представництва виникає «логічно антитетичний принцип народної участі, цілком самобутня доктрина, яка свідомо підносить представництво до виразу й символу найвищого державного етосу. Представництво з простого сурогату безпосереднього права народу перетворюється на феномен, що сам є метою, співвимірною народному суверенітетові, і має власну політико-філософську вартість»²⁰. Підґрунтям головного закону цей батько модерної демократично легітимованої національної держави мислить, що

«Закон нічого не дає, він лише захищає існуюче до того моменту, поки воно не починає шкодити інтересові загалу. [...] усі без винятку громадяни [...] усі однаково залежать від

¹⁷ Там само, с. 530.

¹⁸ Клод Адриан Гельвеций, Сочинения в двух томах, Том 2; Академия наук СССР, Институт философии; Издательство социально-экономической литературы «Мысль»; М., 1974, с. 287, 342, 474.

¹⁹ Поль Анри Гольбах, Избранные произведения в двух томах, Том 2, Академия наук СССР, Институт философии; Издательство социально-экономической литературы; М., 1963, с. 401, 466, 467.

²⁰ Ебегард Шміт, Сей // Класики політичної думки. Від Платона до Макса Вебера, ВК ТОВ «Тандем»; К., 2002, с. 309.

закону, усі віддають свободу і майно під його захист. Це я називаю спільними правами громадян, завдяки яким усі вони рівні один перед одним. Усі вони мають взаємини, беруть зобов'язання один щодо одного і залагоджують справи завжди під спільною запорукою закону.

Якщо у цьому загальному русі хтось окремий зажадає панувати над особою свого сусіда або привласнити його власність, то спільний закон придушить цей напад і знову поставить кожного на рівну відстань один щодо одного. [...] Захищаючи спільні права кожного громадянина, закон захищає кожного громадянина в усьому, ким він може бути, до того моменту, коли те, ким він хоче бути, починає шкодити інтересові спільноти»²¹.

4. Розвиток вчення про партію у політичній думці Німеччини.

Праці німецьких вчених внесли вагомий вклад у розвиток загальної теорії політичних партій. Передусім вони розширили діапазон дослідження політичних партій, вийшовши далеко за рамки пошуку визначення поняття партій, оцінки їх політичної діяльності, і розглянули деякі важливі проблеми – про місце політичних партій в державі та суспільстві, їх зв'язок з державними та правовими інститутами, про функції та класифікацію політичних угруповань. На відміну від Великої Британії, США, Франції у Німеччині у XVIII–XIX ст. теорія політичних партій розвивалась практично у вакуумі, у «порожнішому» та статичнішому політичному просторі. Для німецьких авторів політичні партії були скоріше ідеальними образами, аніж реально існуючими політичними інститутами. Відтак «німецькі» прототипи політичних партій почали реально виникати лише після революції 1848 р., що безперечно впливає на розвиток самої теорії політичних партій. Відтоді політичні партії перестають сприйматися лише як певні ідеологічні течії в суспільному житті, а як реальні історичні утворення, важливі елементи політичного життя.

Німецький філософ **Йоган Готліб Фіхте** (1762–1814) зауважував, що

«Ніби у якійсь чужоземній державі громадян у нас називають за їхньою приналежністю до тієї чи іншої іноземної партії і за їхніми виступами за той чи інший зовнішній союз; а ті, котрі належать до вітчизняної партії не мають навіть імені. Німці вже так давно є прибічниками тієї чи іншої чужоземної партії, що рідко коли можна зустріти тих, хто притримувався партії німців і вважав, що ця країна мусить бути в союзі з самою собою»²².

Вважається, що «антипартійному» клімату у німецькій політичній теорії сприяла фетишизація держави, обґрунтована в філософії **ГЕОРГА ВІЛЬГЕЛЬМА ФРИДРИХА ГЕГЕЛЯ** (1770–1831). Згідно з його поглядами, держава і була виразником «народного духу», «вищої нейтральної влади», уособленням загального блага, а всякі опозиційні політичні рухи, тим більше інституційно чи організаційно оформлені вважалися суспільним злом. До того ж філософ не займався окремо вивченням суті політичних партій, а розглядав їх достатньо поверхово в рамках загальної теорії держави. Виходячи з постулату неподільності волі народу, виразником котрої є єдина держава, Г. Гегель підкреслював, що

«Відношення уряду до станів не мусить бути по-суті ворожим, і віра у необхідність цього ворожого відношення – це сумна помилка. Уряд не є партією, якій протистоїть друга партія, так що кожна з них мусить шляхом боротьби багато чого добиватися, тягнути до себе, і якщо держава опиняється у такому стані, то це – нещастя, і такий стан не може бути визнаний здоровим»²³.

З точки зору суб'єктивного ідеалізму Г. Гегель визначив суть політичних партій, давши їм негативну оцінку – визначаючи їх як союзи засновані на чисто суб'єктивних стосунках і приватних інтересах:

²¹ Там само, с. 309, 310.

²² *И.Г. Фихте, Речи к немецкой нации*; Издательство «Наука»; СПб., 2009, с. 295.

²³ *Гегель, Философия права*; Институт философии Коммунистической Академии; Соцэкгиз; М.; Л., 1934, с. 325–326, § 301.

«... антагонізм виникає тоді, коли об'єктами цього зіткнення стають не істотні елементи державного організму, а більш спеціальні та байдужі речі, і пристрасть, яка все ж пов'язується з цим змістом, перетворюється на партійну боротьбу за чисто суб'єктивний інтерес; наприклад, за найвищі державні посади»²⁴.

«...до цієї групи [партії. – І. М.] належить багато людей, які вважають політичну діяльність справою свого життя чи ж то з власної прихильності, володіючи для цього достатньою незалежністю у майновому відношенні, чи тому, що займають державні посади, отримані завдяки парламентським зв'язкам; однак, якщо вони досягли цього стану й іншим способом, їхнє майнове становище і внутрішнє покликання зобов'язують їх приєднатися до класу політиків і до якоїсь політичної партії»²⁵.

Як прихильник представницької монархії Г. Гегель вважав, що інтереси окремих прошарків німецького суспільства мусять представляти відповідні органи посередництва, але депутати в них повинні представляти не суб'єктивні інтереси, партійну ідеологію, а лише існуючий у суспільстві і його різних корпораціях об'єктивний інтерес:

«... якби не разуче був поділений на партії парламент, і з якою б різкістю ці партії не нападали одна на одну, тим не менш [вони. – І. М.] не є протиборчими фракціями, їхні інтереси знаходяться в одній сфері, [...]

Третьою силою є народ, і опозиція, які сформовані на ворожій існуючому складу парламенту основі і, які відчувачи свою непридатність перемогти у парламенті партію, яка знаходиться при владі, могла б поступитися спокусі і звернутися за допомогою до народу, що призвело б не до реформи, а до революції»²⁶.

Перші спроби створення і поширення фундаментальної теорії політичних партій належать в Німеччині лівому крилу гегельянців. Молоді **КАРЛ ГАЙНРИХ МАРКС** (1818–1883) і **ФРИДРИХ ЕНГЕЛЬС** (1820–1895), які займалися проблемою революційної партії пролетаріату теоретично обґрунтували практичні принципи організації політичної партії, як політичного центру пролетарської революції:

«Будь-яка класова боротьба є боротьбою політичною. [...] Ця організація пролетарів у клас, і тим самим – у політичну партію, щохвилини знову руйнується конкуренцією між самими робітниками. [...]

Наша епоха, епоха буржуазії, відрізняється, однак, тим, що вона спростила класові суперечності: суспільство все більше і більше розколюється на два великі ворожі табори, на два великі, що стоять один проти одного, класу – буржуазію і пролетаріат»²⁷.

Вивчивши досвід функціонування політичних партій Англії мислителі, зауважували, що

«Старі парламентські партії, які володіють монополюючим правом на управління країною, існують тепер тільки у вигляді клік, але ті ж самі причини, які послаблювали ці кліки, не даючи їм можливості створювати партії, відокремлюватися, позбавляють їх здатності об'єднуватися»²⁸.

Визначаючи визначальну роль робітничих партій, учені констатували:

«Як часто попереджали нас друзі та прибічники: “Тримайтеся осторонь партійної політики!” І вони були абсолютно праві, оскільки справа стосується політики нинішніх англійських партій. Робочий орган – партійний в сучасному сенсі слова, по своєму напрямку не повинен належати до вігів, ні до торі, ні до консерваторів, ні до лібералів, ні навіть до радикалів. Консерватори, ліберали, радикали – усі вони представляють лише інтереси правлячих класів і різні відтінки думок, які панують серед лендлордів, капіталістів і дрібних торговців. У тих випадках, коли їм доводиться бути представниками від робочого класу,

²⁴ Там само, с. 327, § 302.

²⁵ Гегель, Политические произведения; Издательство «Наука»; М., 1978, с. 405–406.

²⁶ Там само, с. 408, 413.

²⁷ К.Маркс и Ф.Энгельс, Сочинения. Издание второе; Государственное издательство политической литературы; М., 1955, т. 4, с. 425, 433.

²⁸ К.Маркс и Ф.Энгельс, Сочинения. Издание второе; Государственное издательство политической литературы; М., 1958, т. 11, с. 44.

вони зовсім не уявляють його. У робочого класу є свої власні інтереси, як політичні, так і соціальні»²⁹.

Натомість засобом запобігання революції вважав партію німецький філософ **АРНОЛЬД РУГЕ** (1802–1880), у концепції якого партії виступають в якості умовної антитези, помірковано-реформістського заперечення існуючої влади та держави. Під партіями вчений розумів рушійні сили і організаційні форми ліберальних та демократичних ідей, що протистоять консервативному державному режимові.

Для іншого німецького мислителя **ЙОГАН КАРЛА ФРІДРІХА РОЗЕНКРАНЦА** (1805–1879) партії – це «особливе», «окреме» соціально-політичне явище суть котрого можна вивести тільки із «загального», чим є держава:

«Партія виникає в результаті того, що один із елементів держави узурпує право бути в своїй самоті не лише собою, але й цілим. Таке бажання неминуче породжує протилежну тенденцію іншого елемента, вони за своєю природою координуються в боротьбі за панування».

Зауважмо: якщо в А. Руге політичні партії це інститути, що протистоять уряду, то в К. Розенкранца – уряд, який уособлює собою державу, стоїть над політичними партіями, які представляють групи суспільних інтересів.

Швейцарсько-німецький юрист **ЙОГАН КАСПАР БЛЮНЧЛІ** (1808–1881) з позицій міжнародного права пов'язував виникнення і розвиток партій у державі. Він вважав, що із досягненням партією певного рівня розвитку найбільш рішуче формування партій відбувається «у найбільш обдарованих та вільних народів». Досліджуючи політичні партії вчений розрізняв власне партії та партійні фракції, які називав «карикатурою на партії». Якщо перші відображають суспільні інтереси, а тому є корисними та важливими для політичного життя, останні ж відображають лише корпоративні інтереси і наносять суспільству непоправної шкоди. Відтак партії представляють не державно-правовий, а політичний інститут:

*«Політичні партії – не є елементом державного організму, а представляють собою вільні суспільні групи, котрі об'єднуються навколо певних переконань чи напряду з метою спільної політичної діяльності»*³⁰.

Цей юрист-міжнародник запропонував також й детальну класифікацію партій, яка враховує різноманітні фактори та критерії:

1. *Релігійно-політичні партії*: конфесійні партії, які намагаються здійснити відповідний вплив на державу на основі їх релігійних доктрин.
2. *Світські партії*: т.зв. «напів-політичні», обмежені етнонаціональними місцевими умовами партії.
3. *Політичні угруповання*, які утворюються відповідно до соціальних інтересів.

У підсумку «найчистішою» формою політичних партій Й. Блунчлі вважав ті політичні партії, які визначаються політичними (а не релігійними, національними, місцевими) протиріччями і тривалий час супроводжують суспільний інтерес.

Отже, німецька політична теорія відображає принципово інший стан національних державно-політичних відносин кінця XVIII – початку XIX ст. Через відсутність необхідних конституційно-політичних інститутів і різкого обмеження сфери партійно-політичної діяльності у Німеччині, історичні умови цієї епохи склались несприятливо для політичних партій. Унаслідок об'єктивно-історичних особливостей розвитку партійно-політичного середовища Німеччини у центрі уваги дослідників знаходилася не політико-практична, а ідеологічна сторона діяльності партійних угруповань.

²⁹ К.Маркс и Ф.Энгельс, Сочинения. Издание второе; Государственное издательство политической литературы; М., 1961, т. 19, с. 286.

³⁰ *История общаго государственного права и политики отъ XVI вѣка по настоящее время. Сочинение И. К. Блунчли*; Изданіе О.К. Бакста; СПб., 1874.

ЛІТЕРАТУРА:

- Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Р. Арон. – М., 1993.
- Безродний Є. Ф., Уткін О. І. Історія політичних вчень. Навчальний посібник / Є.Ф. Безродний, О. І. Уткін. – К., 2006.
- Бекназар-Юзбашев Т. Б. Партии в буржуазных политико-правовых учениях / Т. Б. Бекназар-Юзбашев. – М., 1988. – С. 17–71.
- Бекон Ф. Сочинения: В 2-х т. / Ф. Бекон. – М., 1972. – Т. 2.
- Вольтер. Философские сочинения / Вольтер. – М., 1988.
- Гегель Г. Политические произведения / Г. Гегель. – М., 1978.
- Гегель Г. Философия права / Ред. и сост. Д. Керимов и В. Нерсисянц / Г. Гегель. – М., 1990.
- Гоббс Т. Философские основания учения о гражданине / Т. Гоббс. – М., 1914.
- Гольбах П. А. Избранные произведения: В 2-х т. / П. А. Гольбах. – М., 1963. – Т. 2.
- Енциклопедія політичної думки / За ред. Д. Міллера. – К., 2000.
- Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.) / М.В. Захарченко, О.І. Погорілий. – К., 1993.
- История политических и правовых учений / Под. общ. ред. В.С. Нерсисянца. – М., 2000.
- История социологии в Западной Европе и США / Отв. ред. Г. В. Осипов. – М., 1993.
- Зяблик Н. Г. Теория фракций Джеймса Медисона / Н.Г. Зяблик // США: экономика, политика, идеология. – 1994. – № 8–9.
- Класики політичної думки: Від Платона до Макса Вебера. – К., 2002.
- Ковлер А. И. Исторические формы демократии: Проблемы политико-правовой теории / А.И. Ковлер. – М., 1990.
- Констан Б. О свободе у древних в ее сравнении со свободой у современных людей / Б. Констан // Политические исследования. – 1993. – № 2.
- Мигранян А. История теории демократии. Лекции по политологии / А. Мигранян. – Таллинн, 1991.
- Монтескье Ш. Л. Избранные произведения. – М., 1955.
- Обушний М. І. Партологія: навч. посібник / М. І. Обушний, М.В. Примуш, Ю. Р. Шведа. – К., 2006. – С. 55–58, 64–69.
- Основы політичної науки. З історії політичної думки: від стародавності до наших днів. Курс лекцій за ред. Б. Кухти. – Львів, 1997.
- Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре / Ж.-Ж. Руссо // Трактаты. – М., 1989.
- Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки / Дж. Себайн, Т. Торсон / Пер. з англ. – К., 1997.
- Философия в «Энциклопедии» Дидро и Даламбера. – М., 1994.
- Федералист. Политические ессе Александра Гамильтона, Джеймса Мэдисона и Джона Джея. – М., 1993.
- Франклин Б. Избранные произведения. – М., 1956.
- Шведа Ю. Р. Політичні партії. Енциклопедичний словник / Ю.Р. Шведа. – Львів, 2005. – С. 30, 37, 71, 280, 312, 379, 395–396.
- Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем: Навч. посібник / Ю. Шведа. – Львів, 2004. – С. 83–97.

ТЕМА 4

ПАРТІЇ В ТЕОРІЯХ ДЕМОКРАТІЇ ХІХ СТ.

ІДЕЙНО-ТЕОРЕТИЧНІ ВИТОКИ КЛАСИЧНОЇ ТЕОРІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ.

Питання:

1. Партії в теоріях демократії ХІХ ст.
2. Ідейно-теоретичні витоки класичної теорії політичних партій.

Вступ

Партії, як свідчить латинське походження цього слова, є частиною цілого і організовують лише окрему частину політичного спектру. Наявність у суспільстві різноманітних політичних партій відображає той незаперечний факт, що люди від природи різні, мають різні інтереси. За умови парламентської, представницької демократії політичні партії виступають носіями розмаїття ідей та підходів, політичного плюралізму. Політичні партії намагаються виборювати не відособлені суспільні інтереси, а загальну суспільну волю, що й відрізняє їх від інших політичних інститутів (наприклад груп інтересів). Проте, коли яка-небудь партія починає претендувати на те, що тільки вона одна має право вирішувати, що саме відповідає інтересам усіх громадян, заявляє, що володіє монополією на істину чи патріотизм, це, як свідчить історія, приводить до фатальних суспільних наслідків. У такому розумінні суті політичних партій закладена основна небезпека для демократії. Це не виключає того, що певні політичні партії можуть надавати пріоритетної підтримки окремим політичним темам чи суспільним секторам. При демократичному правлінні партії є не самоціллю, а засобом реалізації інтересів. Тому-то парламентська демократія це така форма суспільного правління, при якій існують інституційні механізми збалансування різних (а то й протилежних) суспільних інтересів.

В сучасній політичній науці розрізняють дві основні моделі демократії – **американську** та **вестмінстерську**.

Характерними рисами першої є: (1) концентрація виконавчої влади, (2) розподіл влад, (3) збалансований бікамералізмом, (4) двопартійна система, (5) гетерогенні політичні партії з подібними програмами, (6) плюралістична виборча система, (7) федералізм, (8) писана конституція та право меншості на вето. Чотирма своїми ознаками (1,4,5,6) американська модель демократії наближається до мажоритарної, і чотирма (2,3,7,8) – до консенсусної. Це дає підстави фахівцям вважати, що США є яскравим прикладом змішаної демократії мажоритарно-консенсусного типу.

Суть другої моделі полягає в управлінні за допомогою парламентської більшості, за яких права і свободи громадян не порушуються, меншість не переслідується. Натомість це вимагає кваліфікованої або абсолютної більшості при прийнятті відповідного рішення, відтак меншість мусить підкоритися або отримує право вето. Її основні ознаки такі: (1) концентрація виконавчої влади, однопартійний кабінет парламентської більшості. Меншість не бере участі у здійсненні влади й виконує роль опозиції, (2) злиття влади і уряду, (3) асиметрична двопалатність (бікамералізм), (4) двопартійна система, (5) система домінування однієї партії, (6) плюралістична виборча система, (7) унітарний та централізований суверенітет, (8) неписана конституція і парламентський суверенітет, (9) виключно представницька демократія.

Оскільки засади сучасних теорій демократії були закладені представниками політичної думки ХІХ – на поч. ХХ ст., необхідною умовою знань про сучасну теорію політичних партій та партійні системи є розуміння ідейно-теоретичних витоків класичної теорії політичних партій, зокрема сутності і способів трактування місця і ролі партій в теоріях демократії ХІХ ст.

1. Партії в теоріях демократії ХІХ ст.

Теоретичною основою аналізу партій, який здійснив **АЛЕКСИС АНРІ ШАРЛЬ КЛЕРЕЛЬ ДЕ ТОКВІЛЬ** (1805–1859) стало визнання закономірності їх існування і політичного впливу на політичне життя суспільства. У праці «Про демократію в Америці», незважаючи на велику увагу, яку приділяє автор політичним партіям, вони не розглядаються ним як об'єкт

самостійного наукового аналізу, а лише як елемент державно-політичної системи. Загальне ставлення А. де Токвіля до політичних партій простежується з його оцінок політичної ситуації, яка склалася в США після закінчення війни за незалежність. Відтак спад і припинення політичної активності партій, яке було викликане революцією, він оцінює як щастя для Америки:

«Свого часу в Америці були великі партії; нині їх уже немає: ця країна стала щасливішою, але не стала більш моральною.

Коли скінчилася Війна за незалежність і з'явилася потреба в новій формі правління, думки американців розійшлися, сформулювалися два погляди. Ці два погляди такі ж давні, як сам світ, їх можна знайти в різних формах та під різними назвами в будь-якому вільному суспільстві. Одна частина нації прагнула обмежити владу народу, а друга – безмежно розширити її. [...] Для перемоги когось одного з них не треба було ні руйнувати старий порядок, ні змінювати суспільний лад. Прагнення домогтися перемоги своїх принципів не ставило під загрозу життя багатьох людей. [...]

Партія, яка виступала за обмеження влади народу, прагнула закріпити принципи свого вчення в Конституції Союзу. Вона отримала назву федеральної партії.

Інша партія, яка виказувала особливу схильність до свободи, стала називатися республіканською»³¹.

Загальне негативне відношення А. де Токвіля до політичних партій значно пом'якшується коли мова йде про аналіз діяльності політичних партій США:

«[...] сьогодні в Сполучених Штатах Америки немає великих політичних партій. Там є багато партій, які загрожують єдності Союзу, але немає таких партій, які виступали б проти сучасної форми державного правління або чинили опір поступальному розвитку суспільства. Ті партії, які загрожують єдності Союзу, спираються не на принципи, а на матеріальні інтереси. Саме ці інтереси на території такої великої імперії, як Штати, й лежать в основі утворення націй, що суперничають, а не партій. [...]»³².

[...] тільки-но вивчивши таємні рушійні сили, які керують у Америці бунтівними угрупованнями, одразу ж розумієш, що чимала частина з них пов'язана більш чи менш тісно з однією з великих партій, які поділяють людей відтоді, як існують вільні суспільства. В міру заглиблення в потаємну сутність цих партій помічаєш, що діяльність одних спрямована на те, аби обмежити використання громадської сили, діяльність же інших – на те, аби розширити це використання.

Я аж ніяк не хочу сказати, що американські партії мали своєю відвертою чи навіть прихованою метою висунути на перший план аристократію або демократію в країні; я тверджу, що аристократичні чи демократичні пристрасті легко помічаються в засадах кожної партії; і хоч це не впадає в око, саме це і є слабким місцем кожної партії»³³.

Аналізуючи природу і механізми формування політичних партій А. де Токвіль стверджував, що політична партія – це таке об'єднання людей, яке має в своїй основі загальнонаціональні інтереси, а якщо мова заходить про локальні чи регіональні інтереси то їх виразниками виступають політичні угруповання:

«Коли ж громадян країни роз'єднують різні погляди на проблеми, що викликають інтерес рівною мірою в усіх регіонах країни, такі, як, наприклад, спільні принципи державного правління, тоді й народжуються угруповання, які я й називаю властиво партіями»³⁴.

Існуючі партії А. де Токвіль поділяв на «великі партії», які виникають в періоди революційного піднесення, коли найвищий ступінь народного незадоволення стимулює постановку питання про повний перегляд існуючого політичного устрою, і «дрібні партії»,

³¹ Алексіс де Токвіль, Про демократію в Америці; Видавничий дім «Всесвіт»; К., 1999, с. 150.

³² Там само.

³³ Там само, с. 153, 154.

³⁴ Там само, с. 150.

які характерні для відносно мирних історичних періодів і пов'язані із еволюційними змінами в державно-політичному устрої країни (див. ТЕМА 3).

«Великі партії відсутні в Сполучених Штатах, зате там занадто багато малих партій і громадська думка розкладається на нескінченне число угруповань, що об'єднуються довкола питань, які стосуються дрібниць. Неможливо уявити, з якими труднощами створюються партії; і в наші часи це дуже важка справа. В Сполучених Штатах немає ненависті на ґрунті релігії, позаяк до релігії скрізь ставляться з пошаною й жодна релігійна секта не вважається привілейованою; немає класової ненависті, бо тут народ ставиться на найвищий щабель і ніхто не наважиться боротися проти нього; немає, зрештою, злидарів, які експлуатувалися б, бо матеріальний рівень країни такий, що вона може надати всім місце [...] й повну свободу працювати, згідно із своїм умінням робити кар'єру. Адже достатньо надати людині таку свободу, й вона творитиме диво. Тож потрібні дуже сильні амбіції, спрямовані на створення нових політичних партій, аби заволодіти владою. [...] політичні діячі мусять застосувати все своє вміння на організацію партій: вивчити такі самі інтереси, які могли б скласти разом з його інтересом щось єдине ціле; далі він прагне з'ясувати, чи нема ненароком у світі вчення чи наукового принципу, який можна було б вдало використати для нової організації, поставивши його в назву, що давало б їй право на вільне існування та поширення своїх ідей, [...]

Після всього цього на політичній арені з'являється нова сила»³⁵.

Порівнюючи політичні партії Америки та Європи автор вказує на істотні особливості перших. Він зауважує, що для політичних партій Америки характерним є не такий гострий характер конкуренції між ними, толерантність і навіть компромісність їхнього протистояння. Боротьба партій в Америці ніколи не набувала такого гострого протистояння як це мало місце в країнах Європи – тут дві найбільші партії стосовно найважливіших пунктів суспільно-державного устрою мають однакові погляди. Жодній з них для своєї перемоги немає необхідності руйнувати існуючий суспільний лад. Тому основним предметом їхнього змагання є не стільки боротьба за зміни в державно-політичній сфері скільки змагання між собою за вплив на все нові соціальні верстви та своїх прихильників. Тому стало можливим, охоплення практично всього суспільства партійною конкуренцією.

«В Європі є партії, які за своїми ідеями та метою такі далекі від партій, що репрезентують більшість, що вони не можуть розраховувати на якусь підтримку. Коли одна з таких партій створює політичну організацію, вона ставить собі за мету не переконувати, а перемагати. В Америці є люди, які зовсім не згодні з правлячою більшістю, але не заважають їй керувати; всі решта хочуть приєднатися до цієї більшості.

Отже, реалізація прав на об'єднання стає небезпечною в разі, коли великі партії країни вже не становлять більшості. В такій країні, як Сполучені Штати Америки, де відмінності в поглядах та світогляді основної маси людей не істотні, право на об'єднання може залишитися, сказати б, необмеженим.

[...] найваговитішою причиною, яка лежить в основі відмінності між американськими політичними організаціями та нашими, причиною, яка стримує насильницькі дії політичних організацій у Сполучених Штатах, я вважаю наявність там загального виборчого права. Коли в країні діє загальне виборче право, ясно, на чисту боці більшість, позаяк ніхто не може засумніватися в тому, що більшість, яка посіла місце в державному керівництві, з'явилася там внаслідок виборів; адже з погляду здорового глузду жодна партія не може представляти тих, хто не голосував.

[...]

Візьмімо Європу: тут практично немає жодної політичної організації, яка б не вважала себе виразником інтересів більшості. [...] В Європі політичні організації вважають себе законодавчим і виконавчим органом народу, який сам собою виступати не може, відштовхуючись від цієї ідеї, вони діють і командують. У Америці ж такі організації

³⁵ Там само, с. 151, 152–153.

в очах її громадян репрезентують меншість народу, а тому вони займаються говорінням і складанням петицій.

В Європі засоби, якими послуговуються політичні організації, відповідають тій меті, яку вони ставлять перед собою.

Основна мета цих організацій – діяти, а не розмірковувати, боротися, а не переконувати. Природно, внаслідок цього вони прийшли до такого типу організації, яка аж ніяк не схожа на цивільну: норма поведінки її членів та використовувана ними лексика запозичені у військовиків, вони збудовані за принципом централізму, керівництво всіма їхніми силами розташоване на вершині й влада зосереджена в руках невеликої купки людей.

[...]

Що ж до американців, то вони також створили всередині своїх політичних організацій систему управління, але це, якщо можна так висловитися, цивільне управління. Особиста свобода, де люди, що живуть у один час, ідуть до однієї мети, але не зобов'язані всі обирати один і той самий шлях. У американських політичних організаціях ніхто не приносить у жертву свою волю й розум, навпаки, воля й розум кожного сприяють досягненню успіху у спільній справі»³⁶.

Одночасно політик не виключав теоретичної можливості встановлення панування над суспільством однієї партії. Якщо припустити, що нація може тиранічно поводитися з іншою нацією, то чи можна заперечувати той факт що і одна партія може тиранічно поводитися з іншою партією.

«Коли настрої громадян країни перестає бути єдиним, порушується рівновага між партіями, й у одній з них з'являється незаперечна перевага. Ця партія руйнує всі перешкоди, висотує свого супротивника й ставить усе суспільство цілком собі на службу. Переможені в розпачі від такого успіху свого супротивника припиняють свою діяльність. Партія-переможець робить таку заяву: “Я відновила мир у країні, за це мені мусять віддати належне”. [...]

У глибині [...] захоплення, яке буцімто є виявом злагоди, й у різних формах запобігливості, що демонструється стосовно тих, хто стоїть ближче до правлячої партії, легко вловити гидливу відразу, що її багаті люди відчують до демократичних інститутів своєї країни. Народовладдя – це та влада, якої вони бояться і яку зневажають. Якщо колись погане демократичне правління скінчиться політичною кризою, якщо в Сполучених Штатах запанує монархія як дійова, владна сила, то одразу ж підтвердиться правильність моїх висловлювань.

Є дві сили, що їх використовують партії, аби домогтися успіху в своїй діяльності, – це газети та асоціації»³⁷.

Ефективним засобом протидії таким тиранічним впливам А. де Токвіль вважає право меншості на об'єднання.

«За наших часів свобода створювати політичні об'єднання стала необхідною гарантією в боротьбі з тиранією та в протистоянні більшості. В Сполучених Штатах, коли якась партія стає правлячою, вся влада переходить до її рук; найзапекліші її прихильники посідають усі відповідальні пости, в їхньому розпорядженні опиняються й усі адміністративні структури. Видатні діячі іншої партії, які залишаються за порогом влади, повинні мати право об'єднати свої зусилля; і ця меншість повинна мати змогу протиставити владі, яка стане її ущемлювати, силу морального впливу на маси. Звісно, це небезпечно, але є ще більша небезпека.

Всесилля більшості мені уявляється таким загрозливим для американських республік, що засіб, спрямований на обмеження її всевладдя, я розглядаю як добро.

[...] політичні свободи, здатні давати відсіч деспотизмові партій або свавілля заправила, особливо потрібні в країнах з демократичним режимом. Там же, де при владі

³⁶ Там само, с. 164–167.

³⁷ Там само.

перебуває аристократія, інші стани утворюють природні об'єднання, що є бар'єром для надуживання владою. В таких країнах, де нема таких станових об'єднань, люди самі повинні створити щось таке, що замінювало б їх, і зробити це швидко. [...]»³⁸.

Для повного розуміння підходу А. де Токвіля до визначення суті політичних партій слід також розглянути його категорію «політичні асоціації» під якою він розумів «вільні дії об'єднаної сили окремих осіб» в політичній сфері. Таким чином, якщо партії в розумінні А. де Токвіля це союзи громадян, які спрямовані на роз'єднання суспільства, то політичні асоціації – це союзи, що інтегрують суспільство. Мислитель розрізняє три типи політичних асоціацій: 1 – заснований на ідейній єдності її членів; 2 – це організаційне оформлення членів асоціації, проведення ними різноманітних організаційних заходів; 3 – це об'єднання цих людей в союз виборців, які мають право із свого середовища делегувати когось в політичну владу.

«Тільки-но держава визнає за громадянами право на об'єднання, вони можуть ним користуватися по-різному.

Об'єднання виникає тоді, коли певне число індивідуумів публічно заявляє про свою прихильність до тієї чи тієї доктрини, визнаючи її тим самим за основу й беручи на себе зобов'язання відстоювати її. Право на об'єднання, отже, майже зливається із свободою друкованого слова, однак об'єднання володіє більшою мірою, ніж преса. Та чи та громадська думка подана від імені об'єднання, має бути ясною і достеменно висловленою. Об'єднання веде рахунок своїх прихильників і залучає дедалі нових і нових до своєї справи. Вони вчать пізнавати один одного, і їхня відданість справі зростає із збільшенням їхнього числа. Об'єднання збирає до купи зусилля різних людей і енергійно спрямовує їх до єдиної мети, ясно вказаної ним самим.

Другий момент у використанні права на об'єднання полягає в можливості збиратися разом, влаштовувати збори. Коли політичне об'єднання може розташувати свої вогнища дії в ряді важливих точок країни, воно таким робом розширює поле своєї діяльності та збільшує свій вплив. На цих зборах люди зустрічаються, їхні здібності до активної діяльності поєднуються, вони гучно й палко висловлюють свою думку, все це невідкладне думці, висловленій письмово.

І нарешті, останнє, що впливає з користування правом політичної асоціації: члени одного об'єднання за потреби стають гуртом виборців і обирають із своїх лав представників до центральної політичної організації. Власне, це і є система представництва всередині однієї партії.

Отже, спочатку людей об'єднують спільні погляди, спільний світогляд, між ними виникають суто духовні зв'язки. Відтак, на другому етапі, ці самі люди утворюють невеликі об'єднання, що становлять собою фракцію партії. Її нарешті, на третьому етапі вони мовби формують окрему націю всередині всієї нації, своє правління всередині державного правління. Їхні делегати, так само як делегати від більшості, репрезентують колективну силу своїх прихильників, і так само, як делегати від більшості, вони вважають себе представниками нації, що надає їм великої моральної сили. Щоправда, на відміну від них вони не мають права створювати закон, але вони мають право критикувати той закон, який діє, й розробляти заздалегідь закон, який, на їхню думку, мав би бути»³⁹.

Власне таку триєдину структуру вбачав А. де Токвіль під поняттям політичної асоціації. Під нею він розумів певну організаційну форму, що використовувалася політичними партіями для збільшення свого впливу на маси та державну владу.

Отже, виникнення політичних партій А. де Токвіль пов'язував з існуванням права на об'єднання, яке є таким же невід'ємним як право на особисту свободу. Право на об'єднання А. де Токвіль розглядав як одну із базових основ американської демократії, засіб, що дає можливість вільним громадянам протистояти свавілля більшості. В окремих випадках

³⁸ Там само, с. 164.

³⁹ Там само, с. 162–163.

об'єднання громадян, діяльність яких носить загальнополітичний характер, набуває форми політичних партій. Звідси цілком логічно випливає, що виникнення політичних партій, як окремих політичних об'єднань громадян, є природнім, а їхня діяльність є однією із ознак демократичності державного устрою.

Важливий внесок у розвиток теорії політичних партій зробив також відомий англійський філософ **Джон Стюарт Міл** (1806–1873), який у праці «Представницьке правління» пов'язує свої теоретичні роздуми про форми правління з політичною динамікою тогочасної Англії, яка характеризувалась партійним протистоянням між консерваторами і лібералами. Філософ визначає, що така суперечність у формі протистояння двох політичних партій є природньою і закономірною і зумовлена особливостями людської природи. У своєму трактаті про основи представницького правління Дж. Ст. Міл сприймає як належне, явище зосередження політичної влади в руках політичних партій. Він, однак, виступає проти узурпації всієї влади лише двома конкуруючими політичними партіями і виступає з проектами розширення політичного представництва іншими представницькими інститутами.

«Сталість представницьких інституцій неодмінно залежить від готовності народу боротися за них тоді, коли їм щось загрожує. Якщо цього не пам'ятати, ці інституції зрідка матимуть під собою бодай якийсь фундамент, а якщо й матимуть, їх майже неодмінно скасують, тільки-но глава уряду або лідер тієї чи тієї партії, якому не бракуватиме сил для coup de main, забажає трохи ризикнути та спробувати захопити абсолютну владу»⁴⁰.

Негативне відношення до політичних партій диктується ще однією небезпекою, яку на думку Дж. Ст. Міля, становлять політичні партії для представницького правління. Це небезпека підпорядкування інтересам, які є несумісними з загальним благом суспільства. Небезпека ця виходить не лише від авторитарних чи аристократичних форм правління, але, в демократичних формах правління, може виходити і від політичних партій, зациклених на своїх корпоративних, вузькопартійних інтересах.

«Серед тенденцій, які хоч і не цілком унеможливають запровадження представницького врядування, проте серйозно перешкоджають народові якнайповніше скористатися з його переваг, одна потребує особливої уваги. Існують два типи схильностей, які внутрішньо дуже відрізняються одна від одної, проте мають деякі спільні риси і тому дуже часто діють в одному напрямі, спрямовуючи зусилля індивідів та народів. Однією з них є бажання володарювати над іншими; натомість друга полягає в небажанні коритися чийсь владі. Різниця між різними людськими суспільствами, зумовлена різною силою цих схильностей, – один з найістотніших чинників їхньої історії. Прагнення володарювати над іншими, притаманне деяким народам, настільки переважає бажання власної незалежності, що внаслідок самої лише примарної можливості такого володарювання вони готові принести в жертву всю свою свободу. Кожен представник такого народу бажає, як рядовий солдат, відмовитися від власної свободи дії та повністю підкоритися волі свого генерала, – якщо армія тріумфує та здобуває перемоги, – і може лестити собі тим, що належить до величезної кількості людей, яка здійснює завоювання (хоча віра в те, що він сам братиме хоч яку-небудь участь у володарюванні над переможеними, надзвичайно ілюзорна). Такому народу не до вподоби врядування, владу та повноваження якого чітко обмежено і яке мусить утримуватися від надмірного втручання в життя суспільства та відмовитись від свого контролю над більшістю процесів, що відбуваються у суспільстві. Такі люди вважають, що ті, кому належить верховна влада, навряд чи зловживатимуть нею, якщо сама влада відкрита для конкуренції, у якій беруть участь усі. Пересічний індивід віддає перевагу нагоді – хоч яка вона примарна та непевна – володарювати над своїми співвітчизниками, а не впевненості у тому, що та влада, якій він мусить коритися, не перевищує належної міри. Все це притаманне народові кар'єристів; кар'єризм визначає у ньому політичний процес; люди піклуються лише про рівність, а не про свободу; політичні

⁴⁰ Джон Стюарт Міл, Про свободу. Есе; «Основи»; К., 2001, с. 180.

партії сперечаються одна з одною лише з приводу того, кому з соціальних класів (чи олігархічних груп) належатиме влада, яка втручалася б в усі справи суспільства; уявлення про демократію обмежується лише тим, щоб дозволити усім (а не лише певній невеличкій купці людей) змагатися за право володарювати; чим демократичнішими стають інституції, тим численнішими – урядовці і тим масштабнішою – надмірна влада всіх над усіма та виконавчої влади над усім народом»⁴¹.

Відтак учений виступає не проти партійного правління взагалі, а проти такого його типу коли індивідуальні інтереси окремих політичних угруповань реалізуються на рівні верховної влади всупереч загальнонародним інтересам. Політичні партії можуть виявитися в такому становищі за наступних умов, коли, по-перше, завдання, що реалізуються політичною партією носять партикулярний характер і не відповідають загальним інтересам суспільства, і, по-друге, партія володіє такою політичною силою достатньою для того, щоб диктувати урядовим інститутам свою політичну волю.

«Набагато слабіша в усіх інших аспектах влади партія може набутися величезної переваги за ситуації, коли на шальки терезів кинуті авторитет уряду і лише завдяки самій цій обставині вона довгий час може зберігати своє провідне становище. Хоча, без сумніву, за такої ситуації врядування перебуває у стані, який у механіці називають станом нестійкої рівноваги: тіло балансує на якійсь одній точці і, коли порушити рівновагу, дедалі більше відхиляється вбік, уже не повертаючись до своєї попередньої позиції»⁴².

2. Ідейно-теоретичні витоки класичної теорії політичних партій.

Ліберально-демократична думка кінця XIX – першої третини XX ст. сприяла тому, що із визнанням партій як «конституційних органів» відбувся повний розрив із всякого роду «антипартійністю» і почався якісно новий етап – інституалізації політичних партій, нормативної регламентації їх діяльності на законодавчому рівні, що супроводжувалося їх легітимацією і на рівні політико-правової теорії. Філософи, соціологи, правознавці та державознавці розвивали свої наукові погляди в рамках загальної полеміки про державу та співвідношення між суспільством та державою. Особливість їх поглядів полягала у тому, що всі вони стверджували, що для визначення політичних партій недостатньо лише формально-нормативного підходу. Це в першу чергу зумовлювалося специфікою формування політичних партій в США, Англії та континентальній Європі, де наприкінці XIX – на початку XX ст. політичні партії були найменш формалізованими структурами в державно-політичних системах.

Наукові погляди на політичні партії німецького соціолога **ГЕОРГА ЕЛЛІНЕКА** (1851–1911) є досить суперечливими. З одного боку вчений декларує ізольованість політичних партій від державного механізму, а з другого, вказує на них як на суттєвий елемент цього механізму. У своїй праці «Загальне вчення про державу» державознавець згадує про політичні партії, розглядаючи їх як чисто соціальне явище, яке виводиться ним за рамки державного правління. Вивчення політичних партій він не вважає предметом дослідження державознавства, а лише інших галузей знання про суспільство. Натомість взаємини між політичними партіями вчений вважає центральною проблемою політики. Г. Еллінек виявився одним з перших теоретиків держави та права, який класифікував політичні партії у залежності від соціального та державного панування, від їх місця і соціального статусу в державі. Поділяючи партії на «справжні» і «несправжні», до перших учений відносив ті із них, котрі володіли широкою програмою державної політики, до других – національні та релігійні партії. На думку соціолога, партійна організація не має державного характеру, однак дану характеристику слід віднести скоріше до визначення політичних партій взагалі, до їх внутрішніх та зовнішніх функцій, що відрізняють їх від державних органів.

Соціолог приходив до думки про наявність суттєвих взаємин між партійною системою і державним механізмом, в результаті чого і проявляється необхідність

⁴¹ Там само, с. 187.

⁴² Там само, с. 141.

відповідного теоретичного відображення партій у вченні про державу. Відтак робиться важливий методологічний висновок про те, що феномен політичних партій слід вивчати у тісному їх зв'язку з іншими інститутами суспільно-політичної та державної сфери. На думку Г. Еллінека, політичні партії, які представляють собою групи «котрі об'єднані спільними поглядами, спрямованими на певні державні цілі, і зорієнтовані на проведення даних цілей в життя» повинні розглядатися як певні соціальні утворення, з однієї сторони, і з другої, як механізми державного управління.

У такий теоретичний контекст осмислення партій вписується і концепція основ утворення політичних партій, запропонована німецьким соціопсихологом **ВАЛЬТЕРОМ ЗАЛЬЦБАХОМ** (1889–1969), який стверджував, що

«Предметом науки, яка вивчає політичні партії, є інтереси, котрі проходять у душах людей; внаслідок цього для їх розуміння використовуються передусім психологічні методи. Але оскільки у відношенні одного і того ж комплексу уявлень можна задати дуже багато різних питань, то і політичні партії можна “розуміти” досить різноманітним чином, причому один метод не буде включати другий, а результати не будуть, і не зможуть суперечити один одному. Наприклад, питання про формування партій можна розглядати у ракурсі чисто соціологічних проблем і виключно за становищем соціальних груп у розколотому суспільстві»⁴³.

Вчений увів поняття «справжніх» та «несправжніх» партій, класифікував партійність, з'ясував природу міжпартійних коаліцій. На його думку,

«... певна група людей отримує характер партії лише у тому випадку, якщо вона взаємодіє з однією або кількома опозиційними партіями [...]»

як справжні слід розглядати так звані войовничі партії: взаємовідносини між ворогуючими групами відрізняються від взаємин, які існують між партіями з однаковими носіями цілей, більш того, як од останніх відрізняється відношення національних партій одна до одної. Вирішує завжди та обставина, чи відіграє група, котра виступає як носій мети для однієї партії, таку ж роль для партії-опонента, або ж займає стосовно неї індиферентну чи ворожу позицію. [...] Справжня партія [...] намагається об'єднати людей з однаковими політичними переконаннями без врахування їх економічного становища. [...] Справжня партія [...] здатна схвалювати закони, в яких буде користь не тільки для кіл, котрі поставляють їй прихильників, а й для усіх інших прошарків суспільства»⁴⁴.

Про «несправжні» партії вчений говорить:

«Те, що партія походить від “pars”, а “pars”, означає “частина”, що тоді за логікою повинна бути як мінімум ще одна опонуюча партія, що будь-яка партія має у своїх рядах тільки частину народу [...] Заклик ставити Вітчизну вище власної провінції або власних економічних інтересів також має розумний сенс і звертається до усіх політичних груп, які стосовно усього народу країни не є справжніми партіями. Але вимога ставити Вітчизну вище дійсної, справжньої, партії, яка створила певну програму для усього народу, обернене у порожнечу, оскільки неможливо прагнути блага для Вітчизни і не шукати його у певному напрямку»⁴⁵.

Відтак вчений висновує, що тільки ті партії, які ворогують між собою, є справжніми партіями настільки, наскільки вони сперечаються про спільні інтереси за допомогою аргументів.

«Політичні партії, які воюють між собою у парламентах, хочуть здійснити свої цілі за допомогою державної влади. Оскільки вплив законів, які видає уряд, поширюється на усіх людей держави, якою він керує, однак не за його межі, то група, на яку скерований інтерес парламентських партій, зазвичай представляє собою народ країни. У залежності від того, які ідеали вони (партії. – І. М.) переслідують стосовно цього спільного для них носія мети, цілі партій розходяться»⁴⁶.

⁴³ Вальтер Зальцбах, Основы образования политических партий; Издательство «Европа»; М., 2006, с. 12.

⁴⁴ Там само, с. 170, 171, 173.

⁴⁵ Там само, с. 192–193.

⁴⁶ Там само, с. 179.

Для австрійського дослідника політичних партій **ГАНСА КЕЛЬЗЕНА** (1881–1973) врахування інтересів політичних партій в державному управлінні є важливим на шляху до «раціоналізації влади». Вчений зазначає, що

«[...] досі недостатньо усвідомлюється, що ворожість попередніх монархій по відношенню до партій і суттєве розмежування, яке проводиться між політичними партіями та державою, зокрема ідеологією конституційної монархії, представляють собою ніщо інше, як погано замасковану ворожість по відношенню до демократії. Демократія неминуче і необхідно є партійною державою»⁴⁷.

Виокремлюючи поняття представництва у формі національного парламенту, демократичне законодавство, на думку Г. Кельзена, може здійснюватися безпосередньо «народом» (за прямої демократії):

«...суб'єктивне право індивіда приймати участь у законодавчих народних зборах: виступати з промовами і голосувати; або ж народ приймає участь тільки опосередковано ... воно [право. – І. М.] здійснюється парламентом, обраним народом»⁴⁸.

Критикуючи феодально-консервативну і ранньобуржуазну ліберальну політичну традицію, яка обґрунтовувала шкідливість для держави політичних партій, Г. Кельзен виступав з ідеєю необхідності конституційно-правового визнання діяльності політичних партій. Так учений до політичних прав зараховував й т. зв. «основні права і свободи», передбачені конституціями сучасних держав, зокрема свободу створення об'єднань, свободу зборів⁴⁹.

Німецький державознавець **ГАЙНРИХ ТРИПЕЛЬ** (1868–1946) у контексті дослідження проблем гегемонії, зокрема вождизму, зауважував, що політична партія для нього – це приклад союзу, різновид групи:

«Для мене союз – це парламент і судівська колегія, церква і акціонерне товариство, політична партія або група повірених на аукціоні. Кожна з цих груп має або може мати вождя. Чисельність цих груп немає значення».

Виокремлюючи види керівних груп, він пише:

«Аналізуючи колективну гегемонію слід звернути увагу на об'єднання двох груп. [...] У парламентських державах зазвичай утворюються двопартійні правлячі коаліції. За двопалатної системи одна палата часто керує другою. [...] Усі “профілактичні” засоби демократії мають на меті попередити виникнення олігархії або автократії, але заважають їй появи справжнього вождя. [...] Демократіями, з їхніми постійними змінами правлячих партій, важко управляти»⁵⁰.

В цілому, оцінюючи європейський і американський досвід виникнення партій, вчений запропонував таку періодизацію етапів (стадій) розвитку уявлень про політичні партії:

1. *Протидії, протистояння, боротьби з політичними партіями:* період існування абсолютистських держав до кінця XVIII ст., який характеризується стійкою опозицією зі сторони держави до всякого організованого політичного угруповання.

2. *Ігнорування партій:* з кінця XVIII ст. до кінця XIX ст., коли буржуазно-ліберальні держави забезпечували умови для всякої політичної ініціативи, яка не порушувала існуючих основ політичного ладу.

3. *Визнання і легалізації партій:* період розвитку сучасних буржуазно-демократичних держав, в яких партії набирають функцій «посередника-керівника».

⁴⁷ Чистое учение о праве Ганса Кельзена. Сборник переводов. Вып. 2; Академия наук СССР, Институт научной информации по общественным наукам; М., 1988, с. 128–132.

⁴⁸ Чистое учение о праве Ганса Кельзена. Сборник переводов. Вып. 1; Академия наук СССР, Институт научной информации по общественным наукам; М., 1987, с. 98–100.

⁴⁹ Там само, с. 101.

⁵⁰ Генрих Трипель, Гегемония. Книга о государствах-лидерах // Философия вождизма: Хрестоматия / Состав. В. Б. Авдеев // <http://www.velesova-sloboda.org/philosophy/philosophie-des-fuehrertums-triepel.html>

4. *Конституційно-правової інкорпорації*: специфіка і характерні особливості котрої дали суттєвий поштовх теорії і науці про партії (партології); період дальшого розвитку буржуазної демократії, коли партії перетворюються в посередників між громадянським суспільством і державою.

Таким чином, аналіз ідейно-теоретичних витоків класичної теорії політичних партій, зокрема сутності і способів трактування місця і ролі партій в теоріях демократії XIX – початку XX ст. свідчить, що сучасна демократія може існувати тільки у вигляді представницької демократії. Представництво народу, що є джерелом політичної влади, здійснюється тільки завдяки виборам його представників. Відтак таке представництво свідчить про те, що громадянин шляхом виборів на певний час передає владу до рук довірених осіб та партій. До засад репрезентативної функції в демократичній системі належить саме існування партій. Навряд чи можна уявити, що, враховуючи попередній історичний досвід людства, інші політичні організації могли б краще, дієвіше ніж партії, представляти інтереси народу. Політичний процес упродовж останніх двох століть зазнав суттєвих змін під впливом практики загальних виборів та утворення політичних партій. Політичною інституцією, що зробила можливим існування демократичних процедур й стали політичні партії. Відповідно до цього сучасні демократії визначаються наявністю відкритих і чесних виборів та багатопартійністю. Вибори та політичні партії в європейській традиції дуже тісно пов'язані між собою. Фактично в ході тривалої історичної еволюції партії змонополізували процес формування керівних політичних еліт. Політичні партії представляють певні політичні програми, які намагаються отримати підтримку в найширших мас виборців (електорату) і в такий спосіб пройти процес легітимації. Жодна сучасна демократія не може обійтися без законодавчих органів, які формуються, зазвичай, за участю політичних партій. Партійна виборча конкуренція в деяких політичних системах була замінена чи доповнена іншими формами політичної активності та прийняття рішень, зокрема корпоративістськими та плебісцитарними. Тим не менше, загальне виборче право, конкуруючі політичні партії та законодавчі органи є виразними індикаторами сучасної демократії. З цієї причини наявність партійних систем та їх конфігурація мають великий вплив на дієвість та громадське сприйняття демократичного ладу.

ЛІТЕРАТУРА:

- Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Р. Арон. – М., 1993.
- Безродний Є. Ф., Уткін О. І. Історія політичних вчень. Навчальний посібник / Є.Ф. Безродний, О.І. Уткін. – К., 2006.
- Бекназар-Юзбашев Т. Б. Партии в буржуазных политико-правовых учениях / Т. Б. Бекназар-Юзбашев. – М., 1988. – С. 72–135.
- Енциклопедія політичної думки / За ред. Д. Міллера. – К., 2000.
- Зародження сучасної західної політології та розвиток української політичної думки // Вступ до політології / За заг. ред. В. Й. Скиби. – К., 1998.
- Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології (від античності до початку XX ст.) / М. В. Захарченко, О. І. Погорілий. – К., 1993.
- История политических и правовых учений / Под. общ. ред. В.С. Нерсисянца. – М., 2000.
- Зульцбах В. Основы образования политических партий / В. Зульцбах. – М., 2006.
- Ковлер А. И. Исторические формы демократии: Проблемы политико-правовой теории / А. И. Ковлер. – М., 1990.
- Лобер В. Л. Демократия: исторические корни, содержание и тенденции развития / В. Л. Лобер. – М., 1992.
- Мигранян А. История теории демократии. Лекции по политологии / А. Мигранян. – Таллинн, 1991.
- Міл Дж. Про свободу. Есе / Дж. Ст. Міл. – К.: Основи, 2001.
- Обушний М. І. Партологія: навч. посібник / М. І. Обушний, М.В. Примуш, Ю. Р. Шведа. – К., 2006. – С. 58–64.

- Основи політичної науки. З історії політичної думки: від стародавності до наших днів. Курс лекцій за ред. Б. Кухти. – Львів, 1997.
- Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки / Дж. Себайн, Т. Торсон / Пер. з англ. – К., 1997.
- Токвіль А. Про демократію в Америці. – К., 1999.
- Трипель Г. Гегемонія. Книга о государствах-лидерах / Г. Трипель // Философия вождизма: Хрестоматия / Состав. В. Б. Авдеев // <http://www.velesova-sloboda.org/philosophy/philosophie-des-fuehrertums-triepel.html>
- Хто є хто в європейській та американській політології? Малий політологічний словник / Відп. ред. Б. Кухта. – Львів, 1995.
- Шведа Ю. Моделі демократії Аренда Лійпхарта / Ю. Шведа // Вісник Центру політичних досліджень «Гене́за». – 1995. – № 4. – С. 212–219.
- Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем: Навч. посібник / Ю. Шведа. – Львів, 2004. – С. 97–107.
- Шведа Ю. Р. Політичні партії. Енциклопедичний словник / Ю.Р. Шведа. – Львів, 2005. – С. 38, 107, 148, 410, 469.
- Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія / Й. А. Шумпетер. – К., 1995.
- Чистое учение о праве Ганса Кельзена. Сборник переводов. – Вып. 1–2. – М.: Академия наук СССР, Институт научной информации по общественным наукам, 1987–1988.
- Юм. Д. О партиях / Д. Юм // Сочинения: В 2-х т. – М., 1965.
- Эйдлин Ф. Карл Поппер и теория демократии / Ф. Эйдлин // Философские науки. – 1990. – № 5.

ТЕМА 5

КЛАСИЧНА ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ. ЗАЛІЗНИЙ ЗАКОН ОЛІГАРХІЇ.

Питання:

1. Внесок М. Вебера у розробку теорії політичних партій.
2. М. Острогорський – засновник класичної теорії політичних партій.
3. Р. Міхельс і його «залізний закон олігархії».

Вступ

Теоретичне осмислення політичних партій має давню традицію, при цьому інтерес актуальний і досі. Це пов'язане з тим, що політичні партії – це не статичні, а динамічні політичні інститути, які постійно розвиваються як суспільно-державні організації. Відтак проблеми політичних партій є збірним і концентрованим вираженням особливостей реальних процесів і теоретично значимих політичних явищ. Цей політичний інститут настільки багатогранний, що дослідники політичних партій практично завжди знаходять нові аспекти для його теоретичного осмислення. Про складність цього політичного інституту свідчить і кількість розділів партології і велика кількість невдалих спроб до сьогодення дня створити ідеальну універсальну теорію партій. Незважаючи на те, що партії виникають і функціонують у практично всіх суспільствах, у кожній конкретній державі вони набувають своєрідних рис. Звідси і дослідження партій в якомусь сенсі отримують національного забарвлення. Так виникають національні школи партології. Першими проявили себе такі школи у тих країнах, де процес генези партій почався раніше: Великій Британії, США, Франції. І тільки в XIX ст. настала черга Німеччини.

Політична думка останньої є значущим блоком інформації і знань у фундаменті сучасної науки про партії. Представники цієї школи в своїх дослідженнях не тільки поставили питання про необхідність вивчення політичних партій, а й проаналізували формування політичних пристрастей людей, генези партійної боротьби, формування партійних організацій, а також їх трансформації, створили різні класифікації політичних партій. З цього часу різні аспекти теорії політичних партій і партійних систем активно вивчаються в політичній науці і являють собою проблематику партології.

В арсеналі німецької школи партології кінця XIX – початку XX ст. містяться теорії, що висвітлюють чималий спектр питань партійної теорії від типології партій до проблем їх олігархізації і бюрократизації. В цілому в досліджуваній період німецька школа партології постійно розвивалася, а тому саме цей аспект дозволяє простежити еволюцію її теоретичної бази. Початком формування наукового знання про партії у Німеччині є середина XIX – початок XX ст., коли з'явилися дослідження, спеціально присвячені цьому соціальному феномену. Активніше німецька школа партології продовжила свій розвиток з появою загальнонімецького парламенту і утворенням у 1871 р. Райху (Німецької імперії). У цей час з'являються дослідження, не про партії взагалі, а присвячені окремим проблемам теорії політичних партій, хоча загальна теорія партій на той час ще не склалася.

Німецькі автори запропонували цілий перелік визначень і класифікацій політичних партій, розглянули проблеми партійних змін, коаліційної політики, інституціоналізації, місця і ролі в політичній системі, умов зародження і функціонування партій. Крім загальнотеоретичних питань у роботах німецьких дослідників можна ознайомитися і з партійною системою Німецької імперії і Веймарської республіки, в яких критично аналізуються особливості виникнення і діяльності політичних партій. Зокрема дослідження М. Вебера і Р. Міхельса, в яких розглядалися питання олігархізації і бюрократизації політичних партій, до сьогодні не втрачають своєї актуальності. Виходячи з широкого кола питань партійної теорії, які з'ясували німецькі партологи, можна говорити, про такі особливості:

— достатньо пізно – остання третина XIX ст. – оформлення в якості наукової національної школи в порівнянні з іншими передовими школами (США, Великої Британії, Франції);

— німецька партологія виокремила з науки про державу (Staatswissenschaft), так як спочатку партії почали розглядатися німецькими державознавцями, у той час коли вчені інших партологічних шкіл розглядали генезу партій паралельно із процесом становлення держави;

— особливістю німецької школи партології XIX – початку XX ст. є різноманітність підходів і всебічність аналізу політичних партій;

— період зародження німецької школи партології припадає на час зародження політичних партій у Німеччині, а період розвитку – на час функціонування партійної системи об'єднаної Німеччини;

— однією з найсильніших сторін німецької школи партології є найбільш повний розгляд теоретичних і практичних проблем функціонування партій, пов'язаних з олігархізацією та бюрократизацією партій.

1. Внесок М. Вебера у розробку теорії політичних партій.

Німецький політичний економіст і соціолог-теоретик **МАКС ВЕБЕР** (1864–1920) розглядав політичну партію як організацію, спрямовану на завоювання посад.

«В результаті загальної бюрократизації, із зростанням кількості посад і попиту на них як форми специфічно гарантованого забезпечення дана тенденція посилюється для всіх партій і вони все більшою мірою стають таким засобом забезпечення своїх прихильників».

Ця специфіка політичних партій визначає особливості її організаційної структури.

«У всіх політичних союзах з періодичними виборами влада політичного підприємства необхідно виступає як підприємство претендентів. Це означає, що відносно невелика кількість людей, зацікавлених в першу чергу в політичному житті, тобто в участі у політичній владі створюють собі шляхом вільного вербування свиту, представляють себе чи тих, кого вони опікають в якості кандидатів на виборах, збирають грошові ресурси і приступають до пошуку голосів. Неможливо собі уявити як би у крупних об'єднаннях взагалі відбувалися вибори без такого підприємства. Практично воно означає поділ громадян з виборчим правом на політично активні та політично пасивні елементи. Вожді і їх свита як активні елементи вільного вербування свити і через неї пасивної маси виборців для виборів вождя – є життєво необхідними елементами кожної партії».

Вчений також відзначав як загальну тенденцію професіоналізацію і спеціалізацію партійної діяльності.

«Правляча партія – для того, щоб утвердити свою владу всередині (держави) і мати можливість проводити більшу зовнішню політику, потребувала боєздатний і конфіденційний дорадчий орган, який складався лише з провідних її діячів, тобто власне кабінет, а по відношенню до громадськості, – відповідального за всі рішення вождя».

М. Вебер писав, що спочатку політичні партії були об'єднаннями «авторитетних» людей, а центральний апарат партії перебував під контролем парламентарів. Однак в міру зростання масштабів організації, що пов'язане зі зростанням кількості виборців, відбувається трансформація організаційної структури партій.

«Пануванню авторитетних людей і правлінню парламентарів приходить кінець. Підприємство беруть у свої руки політики “за основною професією”, які знаходяться поза парламентом».

З виходом на арену бюрократично організованих масових партій, на основі рівного права вибору і з пропорційною виборчою системою, за яку виступав М. Вебер, традиційна політика поважної знаті стала анахронізмом. Вчений сам вказав у своїй соціології партій на суспільно необхідні тенденції зміни від партій знаті до масових партій. Із соціал-демократії і «Центру» постав новий тип партії, який зі своїми штабами бюрократичних функціонерів і розподілом праці державного апарату являє собою форму організації, що далеко переважає попередні корпорації знаті. В цих масових партіях місце попередньої аристократії, що задавала тон, заступає ієрархічно структурований шар штатних функціонерів, які вже здебільшого живуть не лише заради політики, а також, і навіть частіше, в першу чергу з неї.

Одним із важливих практичних питань для М. Вебера було те, яким чином можна обмежити розростання бюрократії. Ще одним – як поставити бюрократичну адміністрацію під політичний контроль. Це питання стало основним в його теорії демократії змагального лідерства. У політичній соціології М. Вебера поряд із «традиційним» і «раціональним» принципами владних повноважень було виведено і третій принцип – «харизматичний». Вчений указував на владу, яка коренилася в особистості самого лідера і в непереборній силі його звернень, а не в традиції чи в правилах управління окремою сферою. Це була суто новаторська сила суспільного життя, що йшла врозріз з усталеним порядком. А тому вирішальним чинником для встановлення контролю над бюрократичною адміністрацією і запровадження нововведень усупереч її консервативним традиціям було гарантування участі в політичному процесі на основі харизматичного принципу свободи. М. Вебер вірив, що це можна забезпечити шляхом запровадження масового виборчого права. Соціолог на власні очі бачив, що вибори на основі загального права голосу стали формою плебісциту «за» чи «проти» партійних лідерів і розширювали для людей свободу дій у визначенні політики через тиск на своїх індивідуальних парламентських представників і партійних прибічників. М. Вебер вірив у те, що масова демократія може бути виправдана не принципом верховенства народу, який він вважав вигадкою, а саме принципом винагороди за якості політичних лідерів та відповідні їхні ініціативи.

В цілому формально широка демократія залишається всередині партії. Але вже не парламентська фракція створює партійні програми, і не авторитетні люди займаються підбором і висуненням кандидатів. Формально цим займаються організовані у місцеві осередки члени партії, але фактично все зосереджено в руках партійних чиновників – т.зв. «партійної машини». Під партійною «машиною» М. Вебер розумів партійних чиновників, які й здійснюють реальне керівництво партією. Головним тут є те, що весь цей людський апарат – «машина» – чи, швидше ті, хто нею керує, в стані «взяти за горло» парламентарів і значною мірою нав'язати їм свою волю. Ця обставина має особливе значення для відбору вождів партії. Вождем стає лише той, кому підкоряється «машина». Іншими словами, створення таких машин означало виникнення плебісцитарної демократії.

Виникнення феномену вождизму в діяльності політичних партій М. Вебер пояснює пануванням плебісцитарної демократії:

«керівництво партіями зі сторони плебісцитарних вождів, зумовлює ... духовну пролетаризацію свити. Щоб бути потрібною вождю, виконувати функцію апарату, свита повинна сліпо йому підкорятися, бути машиною по-американськи, без перешкод, які з'являються у зв'язку з претензіями та амбіціями авторитетних людей. Ось та ціна, яку доводиться сплачувати за керівництво вождя. Однак вибрати можна лише між вождистською демократією з “машиною” і демократією, позбавленою вождів, тобто пануванням “професійних політиків” без покликання, без внутрішніх, харизматичних якостей, які і роблять людину вождем».

Підсумовуючи зауважимо, що вклад М. Вебера, який відмовився від прямої критики політичних партій, у розвиток теорії політичних партій полягає також в розробці ним «мінімального» визначення політичних партій і моделі класифікації партій на основі їх зв'язку з соціальною структурою та врахуванням різноманітних стадій еволюції партійних формацій.

М. Вебер сформував дві окремі, незалежні одна від одної пропозиції типології партій. Відповідно до першої – політичні партії можна поділити на партії патронажу, партії інтересу чи класові партії, та світоглядні партії.

1. Партії патронажу. За типологією вченого – партії, які формуються для того, щоб отримати владу і заповнити представниками власного штабу різноманітні адміністративні посади:

«Хто займається політикою – той старається отримати владу. Всі партійні битви є битвами не лише заради предметних цілей, але перш за все за патронаж над посадами. З

часу зникнення старих суперечностей в трактуванні конституції багато партій (саме так виглядає справа в Америці) перетворилися на справжні партії мисливців за посадами».

2. Партії інтересу. За веберівською типологією партій – такий тип партій, що свідомо зорієнтовані на реалізацію в політиці інтересів певного класу чи соціальної верстви.

3. Світоглядні партії – тип партій, які намагаються створити структури, що пропагували б певний світогляд, ідеологію чи суспільний устрій.

Одночасно М. Вебер вказував, що на практиці важко чітко відділити одні партії від інших. У пізнішому часі різниця між партіями першого та другого типу фактично стерлась і тепер залишилась дворівнева класифікація політичних партій – на партії інтересу і світоглядні партії.

Друга типологія Вебера стосувалася історичної генези партій. М. Вебер виділяв три основні етапи розвитку політичних партій. Перший етап – партії як аристократичні угруповання, другий – політичні клуби, третій – сучасні масові партії. Етапи ці відрізняються класовою суттю партій, їх організаційною будовою та інтересами, змістом ідеологічного конфлікту між ними. Щоправда, при цьому слід мати на увазі, що ця класифікація стосується переважно країн Європи і може бути прийнята лише з певними застереженнями для США та для країн, що розвиваються. Перші два етапи стосуються передісторії партій (протопартій), третій – стосується сучасних політичних партій. Проте лише деякі політичні партії Європи пройшли в своєму розвитку через всі три етапи, виокремлені М. Вебером. Незначна кількість партій розвивалася з т.зв. аристократичного етапу, більшість європейських партій розпочали свою історію з політичних клубів, деякі з сучасних партій ще не дійшли до етапу масових партій в класичному значенні цього поняття. Відмінності в генезі партій впливають на відмінності в їх організаційній будові і методах діяльності. Слід пам'ятати, що така класифікація є достатньо загальною і відображає еволюцію політичних об'єднань дуже схематично. Отже, вчений розрізняв такі види політичних партій:

1. Група прихильників, яких об'єднує не стільки спільна політика, скільки авторитет вождя – харизматична, вождистська партія з беззастережним підпорядкуванням лідеру партії (фюреру, вождю).

2. Партія знаті (нотаблів) (від лат. notabli – знать) – один з етапів історичного розвитку партій, різновид протопартії, яка згодом трансформується у партію-комітет.

3. Сучасна організована масова партія з високим рівнем бюрократизму і дисципліни, централізованим керівництвом.

2. М. Острогорський – засновник класичної теорії політичних партій.

Теорія політичної партії російського вченого-юриста **МОЙСЕЯ ЯКОВИЧА ОСТРОГОРСЬКОГО** (1854–1921) вибудовується соціологічно і ґрунтується на багатій емпіричній базі розвитку демократичних політичних структур європейського та американської моделей. Розкриваючи соціально-ініційовану детермінованість формування політичної партії, дослідник акцентує увагу на складності цього процесу, підкреслюючи позитивні і негативні складові представницької демократії. М. Острогорський зосередив увагу на аналізі найважливішого інституту демократії політичної партії, простежуючи його еволюцію як інституту станової демократії, що забезпечує відторгнення від влади нижчі стани, і трансформації його в потужний формально організоване утворення, яке виступає спеціалізованим механізмом, що фокусує і замикаючим всю політичну владу на себе. Новизна праць М. Острогорського визначається наявністю аналізу внутрішньої природи партій, їхніх організаційних структур, внутріпартійної ієрархії і способів функціонування політичних партій в суспільстві, врахуванням соціально-психологічних закономірностей поведінки політичних лідерів і організованих партійних мас. Застосувавши порівняльно-історичний метод до аналізу виникнення і розвитку буржуазних парламентських партій Англії і США, російський вчений розкрив багато рис партійних структур, які представляли небезпеку для функціонування демократичних інститутів влади. Відтак новаторство наукового підходу до соціології

політичних партій М. Острогорського полягає у систематичному спостереженні за зміною партійних і політичних структур, внутрішньої ієрархії та способів функціонування в суспільстві.

«Партія за своєю природою є вільним об'єднанням громадян, яке, як і всяке інше об'єднання, не піддається зовнішньому впливу, оскільки воно суперечить загальному закону. Держава, яка поважає основні права громадян, ігнорує партії як такі. Воно не має права запитувати у членів якого-небудь угруповання, які їхні політичні ідеї і яке їхнє політичне минуле. Держава не має права ні штемплювати політичних переконань, ні встановлювати умов, за яких цей штемпель може бути накладений».

Вчений виразно акцентував на проблемі існування трьох типів соціальних конфліктів:

1) конфлікт між суспільством в цілому та політичною партією, яка відстоює інтереси окремої соціальної верстви; 2) конфлікт між партійними масами (електоратом) і партійним апаратом; 3) конфлікт між партійним апаратом і тією частиною партії, яка у випадку перемоги на виборах, обіймає державні керівні посади.

У центрі його публікацій – проблема внутрішньопартійного механізму влади, ролі та місця кокусу – механізму, що дозволяє невеликій групі людей контролювати і спрямовувати поведінку мас у потрібному їй напрямку. Під кокусом мається на увазі така первісна партійна ланка, яка забезпечувала зв'язок політичного керівництва з масами. Сам факт утворення такого єдиного центру, який отримав назву головного кокусу, виступає як вирішальна стадія консолідації партії, початок її бюрократизації та централізації.

«Кокус, який групував навколо себе всіх передових і відданих членів партії, скоро стає фракційною фортецею для групи, яка наповнена сектантським духом, і кокус був тим більш нестерпним і претензійним, що народна форма його організації давала йому привід видавати себе за єдиного і законного представника ліберальної партії. Цей дух кокусу не забарився проявити себе в здійсненні ним свого першого завдання: призначенні кандидатів для парламентських виборів».

На відміну від традиційних носіїв влади, кокус не лише не афішує свого впливу в суспільстві та партії, а навпаки, намагається приховати його. Виникнувши спочатку як спеціалізований орган, що забезпечує зв'язок між парламентською фракцією та групами виборців, кокус з часом перетворюється на інститут, що займається мобілізацією населення на підтримку тієї чи іншої програми, координацією всієї партійної роботи в масах, підбором і призначенням функціонерів на керівні посади в центральному та місцевому апараті і пропагандою партійної ідеології. Суть влади кокусу полягає в маніпулюванні матеріальними ресурсами, кадрами, інформацією. З самого початку свого існування кокус заявив про себе як про грізну силу, яка для зміцнення своєї влади та престижу не рахується ні з чим і може усувати навіть достатньо авторитетних політичних діячів. Таким чином, кокус представляє собою механізм, який дозволяє невеликій групі людей контролювати і регулювати поведінку мас.

Як зауважував М. Острогорський, достатньо купки людей, щоби створити могутню організацію, яка охоплює своїм впливом тисячі виборців. Кокус протиставляється реальним і живим політичним силам. Створюючи ілюзію реальності, умовні сили впливають на свідомість та поведінку людей. Удосконалення техніки ідеологічного впливу на маси зробило можливості кокусу практично безмежними. Неформальний центр керує організацією виборчої кампанії в суспільстві, ЗМІ та парламенті, що дозволяє йому повернути громадську думку в діаметрально протилежному напрямку. З утворенням кокусу процес концентрації та централізації влади на цьому не зупиняється, а йде значно далі. Розвиток транспортних засобів та засобів комунікації ще більше посилює ці тенденції. Під контролем центрального кокусу опиняється вся країна. Партійна організація набирає форми партійної машини.

«Життя партії зводиться до добре розіграного шоу. Жодної гнучкості, еластичності в рухах, по всій лінії строга гра, причому все наперед відредаговано, виключаються будь-які прояви ініціативи. Поширення ідей, конфлікти поглядів, демонстрації політичних

почуттів... - все це є предметом виробництва, як на якій-небудь Манчестерській фабриці чи на Бірмінгемському заводі».

М. Острогорський достатньо чітко визначив протиріччя між демократією і політичними партіями. Для вченого демократія – це не статичний стан суспільства, а його розвиток, який виражається в безперервній боротьбі інтересів різних соціальних верств, груп, організацій, партій. Через це зрозуміти всяку демократію можливо лише шляхом аналізу політичної поведінки широких мас, формальних інститутів, що їх представляють, особливо політичних партій.

Криза демократії, про яку писав М. Острогорський, стала реальністю там, де повалення абсолютизму в ході народних революцій ХХ ст. привело не до створення ліберальних режимів, а до панування масових монолітних політичних партій з вождистською структурою влади. Значне місце у праці М. Острогорського займало обґрунтування позитивної програми виходу з існуючої ситуації. На місце політичних партій старого типу, які мають постійну структуру і організацію і захоплені лише боротьбою за владу, він пропонує створити вільні громадські асоціації, рухи, ліги, які ставлять перед собою більш конкретні завдання. Вони повинні бути дуже гнучкими і членство в одній з них не повинно виключати членства в іншій. З появою такого роду громадських асоціацій, які сприяють залученню громадян в політичне життя, М. Острогорський пов'язував великі надії. Він виступав проти ідеї Ж.Ж. Руссо про «загальну волю», яка веде до уніфікації людей. Загальна воля, на думку вченого, є втіленням різних переконань.

«Завдання, яке слід виконати – колосальне – потрібно повернути громадянину владу над державою і відновити дійсні цілі цієї держави; потрібно ліквідувати поділ між суспільством і політичним життям і анулювати розрив між політикою та мораллю; потрібно, щоб громадянська байдужість поступилася місцем активній і пильній громадській свідомості; потрібно, щоб свідомість громадянина звільнилася від формалізму, який її опанував, щоб виборці і вищі керівники влади підпорядкували свою політичну діяльність суті справи, а не умовності фраз; потрібно, щоб переваги характеру і розуму, іншими словами – істинне управління лідерів, витіснене політичним механізмом, було відновлене у праві очолювати собою управління республіки; в політичному суспільстві необхідно відновити як авторитет, так і свободу, які узурповані людьми, що торгують суспільним благом під прапором партії та ім'ям демократії».

Тому фундаментальним недоліком парламентської демократії, на який так переконливо вказав М. Острогорський, є відчуження суспільства від управління і державної влади. Вчений показав, яким саме чином при наявності рівного виборчого права основна маса населення тим не менше витісняється з активного політичного життя, стає об'єктом маніпулювання зі сторони партійної еліти.

Отже, суть праць М. Острогорського полягає у тому, що він зробив партії предметом спеціального наукового дослідження і розкрив загальні тенденції та перспективи їх розвитку. На відміну від багатьох дослідників, він не ставив питання про те, що собою представляють партії чи як працює партійна система. Зокрема дослідника швидше цікавило питання про загальні характеристики політичних партій в умовах демократії. Її розвиток та подолання вад, вчений пов'язував з подоланням відсталих, постійних партій і зі створенням тимчасових асоціацій громадян, об'єднаних єдиною метою. Подібна організація могла б змінюватися і реорганізовуватися в залежності від мінливих умов життя, залишаючи людині своє «Я». М. Острогорський вважав, що тільки партії, організовані на принципах свободи і незалежності їх членів можуть утворювати початки демократії і тільки тоді, коли демократія наповнюється моральною відповідальністю вільних і автономних особистостей, може виникнути життєздатне демократична держава.

Фактично, дослідницький пафос М. Острогорського зводився до твердження, що без організацій, заснованих на засадах свободи, де особистість засвоювала б уроки демократії, неможливе існування держави і суспільства. І хоча М. Острогорський і не був соціологом в сучасному значенні цього слова, однак, до аналізу суті поставленої проблеми він підійшов

значно глибше, ніж інші політичні аналітики. Він послідовно намагався сформулювати теорію партійної організації. І це його основний вклад у розвиток політичної соціології. В історичній еволюції останньої М. Острогорський є своєрідною ланкою, що зв'язує класичні політичні доктрини минулого (А. де Токвіль, Дж. Ст. Міл) з політичною соціологією XX ст. (М. Вебер, Р. Міхельс, М. Дюверже).

3. Р. Міхельс і його «залізний закон олігархії».

Діяльність партійних структур німецький соціолог **РОБЕРТ МІХЕЛЬС** (1876–1936) пов'язував із «загибеллю демократії». Своє вчення про партії він побудував на узагальненні досвіду німецької соціал-демократії напередодні Першою світовою війною. Учений проаналізував розвиток масових партій і процес перебудови партійно-політичних інститутів в умовах виходу на політичну арену широких мас трудящих.

«Партія не є ані соціальним, ані економічним утворенням. Основою її діяльності є програма. Теоретично висловити інтереси певного класу вона, звісно, може. Але практично вступ у партію нікому не заборонений, незалежно від того, чи співпадають його особисті інтереси з положеннями програми чи ні».

Його концепція відображає переломний момент у життєдіяльності партій – перехід від вільних об'єднань одностороннього елітарного типу до організацій з розгалуженим бюрократичним апаратом, націленим на вербування масової членської бази, завоювання максимального числа голосів.

«Без організації демократія немислима. Будь-який клас, що пред'являє суспільству певні вимоги... потребує як економічної, так і політичної організації як єдиного засобу для здійснення сукупної волі. Організація, заснована на принципі найменшої трати сил, тобто на максимально можливій економії сил, є готовою зброєю слабих у боротьбі із сильними».

На думку вченого, безпосередня реалізація сукупної волі неможлива в силу формально-технічних причин.

«До прийняття навіть найнеобхідніших рішень безпосередньо і самостійно суверенні маси є не здатними. Неможливість прямої, як і можливості представницької демократії визначаються насамперед чисельністю. Та ж сама постановка питання і відповідь на нього можуть сьогодні бути віднесені й до організації партії. У великих промислових центрах робітничі партії нараховує сотні тисяч членів, і ведення справ цієї гігантської корпорації вже неможливе без представницької системи. Очевидно, що використання такої величезної маси людей, які належать до єдиної організації, як основи прямого прийняття рішень, практично неможливе. Так виникає потреба у делегатах, які виступають на підтримку інтересів мас і полегшують їм виконання їх волі».

Однак, політично необхідний принцип організації, вважав Р. Міхельс, таїть у собі серйозну небезпеку і веде до серйозних змін у діяльності самої організації. У всякій, навіть найбільш демократичній групі підготовка та здійснення будь-якої акції потребує лідера. Спочатку даний лідер є лише слугою мас. Основу організації складає принцип рівноправності, який гарантує максимальній кількості її членів участь у прийнятті рішень. Всі мають право обирати і бути обраними. Всі посади в організації є виборними. Партійні чиновники підкоряються виконавчим органам масової волі й перебувають в постійній залежності від усієї партії і можуть бути нею відкликані. По відношенню до своїх вождів маса членів партії є всесильною. Однак далі, в міру ускладнення завдань і зростання індивідуальних вимог до партійного керівництва, розвиток партійної організації відбувається в напрямку обмеження природного відбору лідерів і посилення ролі останніх в житті організації.

«Ініціатива і здатність формувати точку зору стають таким чином професією вибраних, в той час як масам залишають можливість проявляти таку більш пасивну чесноту, як дисципліну. Вожді, які спочатку були лише виконавцями волі мас, стають незалежними, звільняються від мас. Визнання організації – це завжди вираження тенденції до олігархії. Суть всякої організації (партії, профспілок і т.д.) містить у собі завжди

глибоко аристократичні риси. Організаційна машина, яка створює масивні структури, викликає в організованих масах серйозні зміни. Відношення вождя до мас вона перетворює у свою протилежність. Організація завершує остаточний поділ всякої партії чи профспілки на меншість, що керує і більшість, якою керують. З посиленням організації демократія починає зникати. За правило можна вважати таку закономірність: влада вождів зростає пропорційно росту організації».

Із зростанням організації ускладнюється процес управління нею. Члени організації все частіше змушені відмовлятися від самостійного регулювання цілого ряду питань і навіть їх перевірки. Їм все частіше доводиться при цьому довіряти платним функціонерам, іншим довіреним особам. У такий спосіб формується строго відособлена бюрократія.

«Таким чином, немає сумніву в тому, що бюрократизм олігархічної партійної організації зумовлений практичною формальною необхідністю. Він являє собою неминучий продукт всякого принципу побудови організації як такої. Проти цього закономірного руху не здатний нічого зробити навіть радикальний напрям у соціал-демократичній партії».

Учений робить невтішний висновок: маси, які «грають» у демократію, тільки те й роблять, що «міняють своїх панів». А ті, взявши владу, утверджують свій тип правління – вождизм. Тому більшість приречена бути ”вічними неповнолітніми”: вона визнаватиме панування меншості (навіть якщо та вийшла з середовища більшості) і «змиритися з роллю п’єдестала для олігархії». Ця загальносоціологічна гіпотеза Р. Міхельса отримала в літературі назву «залізний закон олігархії».

Соціолог розгорнув тезу про домінування олігархії в суспільстві загалом і в усіх його осередках: *«Хто говорить про організацію, говорить про олігархію, – оце і є «залізний закон олігархії».* Відтак «залізний закон олігархії» – положення, яке стверджує, що політичні партії ніколи не можуть бути вірними своїм початковим програмам та меті. Всяка політична партія в ході конкурентної боротьби тяжіє до професіоналізації своєї діяльності, що знижує рівень її внутрішньопартійної демократії і веде до встановлення олігархічних тенденцій. Вони, на думку Р. Міхельса, пов’язані із:

1. з поступовим засиллям виконавчих органів, які йдуть на зміну первісній демократії;
2. з неухильним зростанням завдань управління, розширенням та ускладненням кола управлінських обов’язків;
3. з диференціацією у кількісному і якісному відношенні завдань, що постають перед масою;
4. із згортанням та послабленням можливостей сфери демократичного контролю;
5. з необхідністю для рядових членів організації доручати врегулювання окремих питань управління довіреним особам або платним функціонерам.

Партійні організації готують вибори і ведуть боротьбу за обрання своїх кандидатів, формують політичні програми, прагнуть впливати на законодавство та уряд, розпоряджатися фінансами. Такі функції потребують освічених і кваліфікованих виконавців. Але демократія є обтяжливою для політичного професіоналізму, який тяжіє до влади еліти, вождів або політичної олігархії – управління з боку невеликої групи людей.

Вчений застосував цю загальну теорію до соціалістичних партій, аби показати, що цей закон діє навіть у найменш придатному для цього середовищі – в партії, відданий принципу внутрішньої демократії.

За статутом лідери соціалістичної партії обираються всіма її членами, вони підзвітні їм і мають проводити в життя політику партії. Р. Міхельс запевняв, що лідери ухиляються від цих обов’язків і діють самостійно. Він навів дві головні підстави.

По-перше, організація будь-якого розміру й структури вимагає спеціалізації функцій та знань. Для рядового члена стає неможливим нагляд за фахівцями, котрі приймають рішення від імені партії зі своєї власної ініціативи. Усталене лідерство допомагає провідникові утвердити свою позицію. Лідери справляють сильний вплив на організацію включно з перебігом виборів на виконавчі посади. Зовнішня потреба в стабільності лідерів з огляду на участь у міжпартійних змаганнях за місця в парламенті й у загальних виборах посилює

внутрішню позицію керівників і схиляє партійну верхівку до компромісів щодо соціалістичного принципу.

По-друге, Р. Міхельс стверджував, що людські маси мають психологічну потребу в підлеглих. Знову слідуючи теорії елітаризму, він вважав маси роз'єднаними, неорганізованими й не здатними до колективної діяльності без керівництва з боку меншості активних членів. Маси не просто апатичні, але вони схильні підкорятися сильному лідерові. Тож олігархія стає майже неunikною. Зміни в керівництві відбуваються не стільки шляхом заміщення еліти, скільки шляхом залучення нових членів до вже існуючої олігархії. Демократія в якомусь строгому сенсі просто неможлива. У найкращому разі вона полягає у змаганні олігархічних організацій.

У своїх пізніших творах Р. Міхельс почав розвивати ідеї зверхності еліти і психологічної покiрливості мас в антидемократичному напрямі й став відвертим прихильником фашизму.

Попри переконливість викладу аналіз партійної олігархії, який здійснив Р. Міхельс, не завжди чіткий. Адже він не завжди відрізняє фахову компетентність від політичного лідерства, подекуди плутає внутрішні і зовнішні чинники тиску на партію. Зокрема вчений не спромігся визнати, що складні організації продукують безліч конкурентних лідерських угруповань. Тим не менш «залізний закон олігархії» справив визначальний вплив на дослідження партій, спілок, груп тиску та інших організацій.

Отже, термін «олігархізація» для Р. Міхельса має кілька значень і визначається ним досить нечітко. Дослідники виокремлюють десять значень терміну «олігархізація» у роботах Р. Міхельса: поява керівництва; поява професійного керівництва і його стабілізація; формування бюрократії, тобто платного призначуваного апарату; централізація влади; переорієнтація цілей з кінцевих (боротьба за соціалізм) на поточні (зміцнення партійної організації); посилення ідеологічного режиму; зростаюча різниця між інтересами й ідейною позицією керівників і членів партії з перевагою інтересів і ідейних позицій керівників; зниження ролі членів партії у прийнятті рішень; перехід лідерів партійної опозиції в ряди існуючого керівництва; орієнтація партії на підтримку усіх виборців, а не тільки власного класу.

Незважаючи на наявність усіх цих трактувань терміна «олігархізація», Р. Міхельс не проводив між ними чіткої межі. Стверджуючи про «залізний закон олігархічних тенденцій», Р. Міхельс має на увазі, передусім, те, що влада у партії зосереджується в руках керівників, які підтримуються професійним, платним апаратом. У процесі функціонування партії її апарат відривається від рядових членів, здобуває самодостатнє значення, перетворюється в «партійну еліту». Таким чином, за Р. Міхельсом, на певному етапі демократія неминуче перетворюється в олігархію. Водночас, важливим є те, що чим більша організація, тим чіткіше проявляється даний закон. За даних умов демократія перетворюється в арену «циркуляції партійних еліт». Для Р. Міхельса першочерговим завданням є формування «гідної» партійної еліти. Оскільки Р. Міхельс розглядав соціал-демократичну партію як ідеальну мініатюру демократичного суспільства, то свої песимістичні висновки про закономірність олігархізації партій він поширював на існування демократії взагалі, вважаючи, що участь у керівництві партією всіх членів соціал-демократичної партії неможлива, то тим більше неможливою є участь в управлінні державою всіх громадян. Ототожнюючи демократію з особистою участю мас в управлінні, Р. Міхельс приходив до песимістичних висновків щодо демократії взагалі і до політичного висновку про неминучість і необхідність правління еліти.

Олігархізацію Р. Міхельс пояснював з позицій соціології організації і соціальної психології, концепції соціальної науки Г. Моска. Йдеться про пошук універсальних закономірностей соціальної поведінки, доведення її незалежності від будь-яких форм соціальної практики і політичних зобов'язань. Вчений вважав, що комплекс тенденцій, що перешкоджають здійсненню демократії, важко піддається розплутуванню і систематизації. Ці тенденції коріняться в сутності: (1) людської природи, (2) політичної боротьби, (3)

організацій. За Р.Міхельсом, демократія веде до олігархії, перетворюється в олігархію. Втім, дослідник, висуваючи цю тезу, не виносить обвинувальний вирок чи моральний осуд яким-небудь політичним партіям чи режимам, вважаючи, що як і всі соціологічні закони, закон, який виражає прагнення будь-якого людського об'єднання до формування ієрархії, знаходиться по ту сторону добра і зла.

Розвиваючи ці ідеї, Р.Міхельс приходить до центральної тези соціології партійного будівництва: технічна необхідність для партії мати вождів, що зростає разом з величиною і складністю партійної організації, з одного боку, і інтелектуальна нерухомість, предметна некомпетентність мас в організації, з іншого – взаємообумовлені. Він формулює цю тезу як «закон історичної необхідності олігархії». Основний соціологічний закон, якому безумовно підкоряються політичні партії (а слово «політика» береться тут у найширшому значенні) у найкоротшому формулюванні, звучав би так: організація – це можливість панування обраних над тими, що обирають, уповноважених над тими, хто дає повноваження, делегованих над делегуючими.

Таким чином, Роберт Міхельс віднаходить причини елітарності у організаційній структурі суспільства. У своїх працях він доводив, що суспільство не може функціонувати без великих організацій, а керівництво такими організаціями не можуть здійснювати всі їхні члени, більшість яких є некомпетентними, пасивними й байдужими як до повсякденної діяльності організацій, так і до політики в цілому. Ефективність функціонування великих організацій потребує виокремлення керівної меншості, яка, маючи спеціальну освітньо-професійну підготовку, формулює програми, готує вибори й управляє фінансами тощо. Ця меншість поступово виходить з-під контролю рядових членів, відривається від них і підпорядковує політику власним інтересам, піклуючись передусім про збереження свого привілейованого становища. Проявом «залізного закону олігархічних тенденцій» в організаціях та суспільстві в цілому є виокремлення керівної меншості – еліти. Будь-яким, навіть демократичним суспільством завжди фактично править олігархічна елітарна група, а демократія як безпосередня влада мас неможлива суто технічно й недоцільна з огляду на некомпетентність мас та їх байдуже ставлення до політики. Р.Міхельс, критикуючи закон циркуляції еліт, вважав, що еліта повинна виступати як єдина згуртована сила, бо різні її групи мають спільний інтерес – збереження свого панівного становища. Звичайно, між представниками еліти точиться неперервна боротьба, втім для мас вона є прихованою. Відтак дослідник говорить не про поділ еліти на правлячу й неправлячу, а про поділ суспільства на еліту як панівну привілейовану касту і маси як «демократичну декорацію».

ЛІТЕРАТУРА:

- Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Р. Арон. – М., 1993.
- Безродний Є. Ф., Уткін О. І. Історія політичних вчень. Навчальний посібник / Є.Ф. Безродний, О.І. Уткін. – К., 2006.
- Бекназар-Юзбашев Т. Б. Партии в буржуазных политико-правовых учениях / Т. Б. Бекназар-Юзбашев. – М., 1988. – С. 136–136.
- Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер // Избранные произведения. – М., 1990.
- Енциклопедія політичної думки / За ред. Д. Міллера. – К., 2000.
- Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології (від античності до початку XX ст.) / М. В. Захарченко, О. І. Погорілий. – К., 1993.
- История политических и правовых учений / Под. общ. ред. В.С. Нерсисянца. – М., 2000.
- Ковлер А. И. Исторические формы демократии: Проблемы политико-правовой теории / А. И. Ковлер. – М., 1990.
- Критичний аналіз демократії і політичних партій у працях М. Острогорського і Р. Міхельса: від концепції «жокуса» до «залізного закону» олігархії // Вступ до політології / За заг. ред. В. Й. Скиби. – К., 1998. – С. 410–423.
- Ковальчук В. Теоретико-методологічні засади вивчення політичних партій / В. Ковальчук // Студії політичного центру «Генеза». – 1995. – № 2.

- Лобер В. Л. Демократия: исторические корни, содержание и тенденции развития / В. Л. Лобер. – М., 1992.
- Михельс Р. Социология политических партий в условиях демократии / Р. Михельс // Диалог. – 1990. – № 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 18.
- Обушний М. І. Партологія: навч. посібник / М. І. Обушний, М.В. Примуш, Ю. Р. Шведа. – К., 2006. – С. 78–87.
- Ожиганов Э. Н. Политическая теория Макса Вебера: Критический анализ / Э.Н. Ожиганов. – Рига, 1987.
- Острогорский М. Я. Демократия и политические партии / М. Я. Острогорский. – М., 1997.
- Основи політичної науки. З історії політичної думки: від стародавності до наших днів. Курс лекцій за ред. Б. Кухти. – Львів, 1997.
- Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки / Дж. Себайн, Т. Торсон / Пер. з англ. – К., 1997.
- Хто є хто в європейській та американській політології? Малий політологічний словник / Відп. ред. Б. Кухта. – Львів, 1995.
- Шведа Ю. Р. Політичні партії. Енциклопедичний словник / Ю.Р. Шведа. – Львів, 2005. – С. 41, 100, 119, 156, 207, 210, 245, 258, 262, 373.
- Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем: Навч. посібник / Ю. Шведа. – Львів, 2004. – С. 107–116.

ТЕМА 6 ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ ТЕОРІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Питання:

1. Ліберально-демократична теорія політичних партій XX ст.
2. Внесок М. Дюверже у становлення сучасної теорії політичних партій.
3. Форма та галузь застосування теорії політичних партій.

Вступ

Логіка розвитку політичних партій передбачає тривалий і почасти суперечливий процес їх організаційного і політичного становлення. У цьому контексті особливе значення набуває вивчення процесу їх інституціоналізації. У філософсько-соціологічному плані поняття інституціоналізації пов'язане з розробкою проблеми соціального порядку, яка отримала широке висвітлення у роботах соціологів (П. Бергера, П. Блау, Т. Парсонса, Дж. Гоманса, Д. Тернера), які використовували його для позначення багатоманітних процесів, за допомогою яких здійснюється організація індивідів, груп та інших типів соціальних одиниць, відбувається упорядкування соціальних зв'язків. Політична інституціоналізація партій представляє собою вихідну і найважливішу умову їх правової інституціоналізації. Однак пояснити феномен правової інституціоналізації партій тільки одним фактом їх виникнення, розвитку та поетапного закоріння в політичній системі означало б свідомо спрощувати проблему. Інституціоналізація політичних партій зумовлюється визнанням їх суспільної ролі в системі державної влади і необхідності певних обмежень, які б гарантували, що діяльність політичних партій не буде виходити за межі правової системи. У цьому випадку доречним буде з'ясування особливостей сучасної теорії політичних партій.

1. Ліберально-демократична теорія політичних партій XX ст.

Ліберальні погляди багатьох учених XX ст. сприяли тому, що з визнанням партій як конституційних органів відбувся повний розрив із всякого роду антипартійністю і почався якісно новий етап – *інституціоналізації політичних партій* – процес, за допомогою якого партії зміцнюються, набувають суспільної значущості.

Поняття інституціоналізації включає в себе два аспекти – соціологічний та правовий. **Й. Мені** вважає, що соціологічне розуміння інституціоналізації партії включає її «об'єктивну» і «суб'єктивну» інституціоналізацію тобто появу «об'єктивних» елементів (виникнення партії як сильної інституції), а також «суб'єктивних» (соціальне визнання партії, її легітимності). Як зауважив **М. Уелфлінг**, інституціоналізації – є не лише процес, але і якість, чи стан. Як певна властивість, інституціоналізація може бути визначена як ступінь матеріалізації партії в суспільній свідомості, в результаті чого вона існує незалежно від власних лідерів, регулярно залучаючись в значні моделі поведінки. Інституціоналізації партії – це переоформлення об'єднань, більшою чи меншою мірою структуризованих, в організації з чіткою метою – здобуття та утримання державної влади.

Як зауважує **Ю. Шведа**, існують різноманітні способи визначення рівня інституціоналізації партій. Інколи в якості індикаторів застосовується тривалість існування політичної партії, а також кількість розколів та об'єднань, які їй вдалося пережити. Використовується також складна шкала, яка враховує декілька параметрів – «вік» партії, електоральну стабільність, стабільність представництва в законодавчих органах і зміну керівництва. Частіше, правда, застосовуються простіші індикатори – такі, як мінімальна підтримка виборців і мінімальна тривалість існування.

К. Янда визначає інституціоналізацію за допомогою трьох змінних: (1) віку партії, (2) рівня деперсоналізації її організації та гостроти конфліктів у лоні її еліти, (3) виборчої та парламентської стабільності. Дослідник вважає, що чим вищий рівень інституціоналізації політичної партії ми спостерігаємо, тим меншими є зміни в її характері.

Р. Роуз і Т. Макі, наприклад, стверджують, що «ми можемо говорити про інституціоналізацію партії в тому випадку, якщо вона брала участь більш ніж у трьох загальнонаціональних виборах. Якщо партія не змогла цього досягти, її не можна вважати сформованою. Вона є ефемерною». Проаналізувавши на основі даного критерію партії 19 демократичних країн, від перших демократичних виборів до 1983 р., дослідники виявили, що з 369 партій, що були учасниками виборів і отримали хоча б один відсоток голосів – менше половини досягли інституціоналізації. Рівень інституціоналізації партії залежить від її віку, а також від віку самої держави і демократичних інституцій, які в ній функціонують.

К. Джанда розглянув рівень інституціоналізації політичних партій за трьома параметрами: вік партії, деперсоналізація та її організаційна диференціація. Він дослідив приблизно 158 політичних партій 50-ти країн, показавши цим всю різноманітність політичних партій світу. Як видно з його праці, ступінь інституціоналізації партії залежить, перш за все, від віку країни і державних інституцій, в якій вона існує. Тому не дивно, що найбільш інституціоналізованими партіями є Демократична партія США (заснована в 1828 р.), Консервативна партія Великобританії (заснована в 1832 р.). Наприклад, політичні партії Франції інституціоналізувалися на початку XX ст., оскільки нестабільність політичних інститутів у Франції затримувала, або просто перешкоджала утворенню певних груп, навіть якщо вони чітко вимальовувались ще з XIX ст. Тривала інституціоналізація деяких партій західної демократії містить негативний елемент і в наші дні: новим політичним партіям важко зайняти своє місце на політичній арені. Лише деякі з них можуть отримати парламентські місця, і ще менша кількість може їх втримати. Можна визнати, що стабільні політичні партії стараються контролювати перебіг політичної конкуренції, панувати на виборчому ринку, що на практиці означає здійснення спроб його монополізації і, в міру можливості, закриття. Це породжує негативне ставлення до процесу інституціоналізації нових політичних партій. Вони мають проблеми з пошуком «власного» місця в межах існуючого спектру політичної конкуренції, найчастіше означає це труднощі не стільки виходу на парламентсько-урядовий рівень, скільки тривале перебування на ньому. Оцінка рівня інституціоналізації партії пов'язана також з явищем її деперсоналізації. Ефективність функціонування партії в часі залежить від існування її у свідомості електорату як партії з певною самоідентичністю, як окремої і автономної організаційної структури, яка існує незалежно від особи засновника чи лідера. Політичні провідники повинні рано чи пізно відійти, а партія залишається. Ім'я та особистість лідера може становити сильний аргумент у виборчій конкуренції, притягати значний відсоток голосів. Партія, однак, повинна володіти справно функціонуючою організаційною структурою, а також мати чітко окреслені й соціально легітимні (через її членів) основи, які стосуються «наступності» на рівні керівної еліти (і це незважаючи на те, наскільки політично цінною є особа даного лідера).

Розглядаючи інституціоналізацію як залежну змінну, **Р. Роуз і Т. Макі** виділили чотири фактори, при наявності яких шанси новостворених партій на успішну інституціоналізацію зростають: (1) виникнення одночасно з проведенням перших вільних виборів, (2) наявність пропорційної виборчої системи, (3) опора на організовану соціальну групу, (4) початковий успіх на виборах. З умовами виникнення партій пов'язують перспективи їх інституціоналізації й інші фактори.

А. Панеб'яно виділяє три найважливіші фактори інституціоналізації: (1) чи виникла партія з «центру», з тим, щоб згодом проникнути на «периферію», чи, навпаки, виросла з місцевих організацій, які далі об'єдналися в загальнонаціональну організацію (учений називає ці варіанти проникненням і дифузією), (2) чи була партія з самого початку підтримана якимось іншим, вже існуючим, інститутом чи вона розвивалась, спираючись лише на власні сили (зовнішня і внутрішня легітимація), (3) чи стояв біля витоків партії харизматичний лідер. На думку А. Панеб'яно, проникнення, внутрішня легітимація і відсутність харизматичного лідера сприяють успішній інституціоналізації партії. Інституціоналізація політичної партії залежить від того, як добре вона організована як інструмент політичної підтримки і перемоги на виборах. У діяльності західних партій існує

структура «ad hoc» (з лат. «виключно з метою»), що спеціально створена для політичних партій. Проте, певна категорія політичних партій має специфічні організаційні характеристики «наміри поваги» (вербування активістів, відбір кандидатів під час виборів) та «методи поваги». Політичні партії є різними – це може бути група зі спільними інтересами, або політичний клуб. Вони можуть «позичати» або «зберігати» деякі риси організації. У загальному, партії можуть вижити, якщо вони мають сувору організацію, а її структура повністю визначена у відносинах як по вертикалі, так і горизонталі, меті та засобах. Партії зі слабою організацією приречені. Партія «людей з вулиці» в Італії та «партія біженців» в Німеччині були просто партіями прояву протесту, які зникли після досягнення своєї мети. Політичні партії стали невід'ємною частиною західної демократії, проте їх існування не завжди є інституційно зафіксованим. Останнім чинником який впливає на процес інституціоналізації політичної партії, є поява виборчої стабільності та парламентського представництва партії. Так, партії, що досягли значного рівня інституціоналізації, менш схильні до змін. М. Уелфлінг висловив теоретичне положення, відповідно до якого високий рівень інституціоналізації всіх партій системи зменшує соціальні конфлікти і сприяє соціальній стабільності. Дікс розглядає інституціоналізацію партійних систем як важливу складову процесу переходу до демократії в Латинській Америці. А. Панеб'янка трактує процес інституціоналізації як якісний стрибок у розвитку партії. Фактично, інституціоналізація є процесом, через який організація інкорпорує цінності та цілі її засновників. Вона стає інституцією, що втрачає характер осередку, який слугує лише для реалізації певних цілей, і стає метою «сама в собі». Інституціоналізація в інтерпретації ученого розглядається як результат дуже тісно пов'язаних між собою процесів: (1) появи і стабілізації в рамках партійної еліти інтересів, які визнають дальше існування організації за основну і автономну цінність, та (2) виникнення різнорідних форм лояльності до партії. А. Панеб'янка вважає, що ці два процеси об'єднує факт створення внутрішньопартійної системи «політичних заохочень». У першому випадку може йти мова, наприклад, про отримання престижних посад для деяких членів партії. Це означає, що процес рекрутування еліт повинен відбуватись в межах самої організації і разом з процесом приготування майбутніх лідерів до здійснення відповідних функцій. Таким чином, в рамках еліти виникає структура організаційних інтересів. Подібні політичні заохочення, але вже в більш загальному вигляді, слід створити для членів партії та її симпатиків. Використовуючи програмні чи ідеологічні гасла може вона принести їм почуття групової приналежності і колективної ідентичності, які є такими істотними при формуванні стабільного електорату. Організаційна лояльність членів і симпатиків партії, спільні організаційні інтереси формують в результаті тривалість існування партії, є чимось на зразок її інстинкту самозбереження. А. Панеб'янка, подібно як і К. Янда, вважає, що зміни є тим глибшими, чим слабший процес інституціоналізації партії. Проте пропонує він інший спосіб концептуалізації цієї категорії, при якому вона виступає як незалежна змінна. У першу чергу саме тому інституціоналізація є цікавою для А. Панеб'янка, який пропонує розрізняти партії за «досягнутими ними рівнями інституціоналізації». З точки зору ученого, аналіз інституціоналізації дозволяє передбачити не лише виникнення внутрішньопартійних груп, але і наступний характер розвитку партій. Він впроваджує два виміри оцінки процесу інституціоналізації: рівень автономії партії стосовно політичного оточення та рівень системності.

При розгляді місця і ролі політичних партій в сучасній політичній теорії намітилося кілька різних підходів.

Англо-американська традиція вивчення політичних партій, основа якої була закладена такими авторитетними теоретиками, як Вудберн, Форд, Бердженс, Лоуел, Кроулі, Вільсон, Гуднау та ін., основною проблемою вважає проблему ролі партій при трансформації «волі народу» і конкретні дії уряду, місця і ролі політичних партій в системі демократичного правління. Окрема увага приділялась взаємозв'язку партійної системи зі стабільністю режиму.

Незважаючи на існуючі відмінності в підходах до оцінки політичних партій представниками англо-американської школи, вони всі практично сходилися в однаковій оцінці двох моментів: (1) переважна більшість теоретиків відкрито визнавала важливу роль і функції партій в американській чи британській політичній системах, заснованих на біпартизмі, який вони вважали оптимальним взірцем, що демонструє більшу стабільність, ніж багатопартійні системи, (2) одночасно велика група авторів сходилась у своїх поглядах на тому, що існуючі партії незадовільно виконують покладені на них завдання і що їх роль у суспільному та державному житті ще далека від свого ідеалу. У залежності від різного розуміння ученими особливостей партій і їх ролі в суспільно-політичному та державному житті, вони можуть бути поділені на дві групи.

До першої групи слід віднести тих авторів, які, незважаючи на існуючі недоліки політичних партій, відносили їх все ж таки до необхідних органів демократичної системи – Форда, Гуднау, Лоуелла.

До другої групи відносять тих авторів, які вважали, що партії заважають розвитку демократії, роблять неефективним функціонування інститутів державно-політичного механізму Кроулі, Беджгота, Вудберна.

Всередині кожної з виділених груп можлива і навіть необхідна додаткова, більш детальна, диференціація. Наприклад, з точки зору вирішення питання про основні функції, які виконують партії в політичній системі, можна уточнити: у Вільсона – це контроль за урядом і організація дебатів в законодавчому органі, у Лоуелла – вираження і збалансування «народної волі», її трансформація в урядову політику, у Брайса – мобілізація урядового механізму на вирішення суспільних завдань, у Форда – вираження громадської думки у формі політичної участі, контроль за відповідальністю уряду, досягнення згоди між різними групами інтересів, у Гуднау – забезпечення відповідальності уряду перед народом, координація діяльності виконавчої та законодавчої влади. Особливістю їх поглядів є та, що всі вони сходяться на тому, що для визначення політичних партій недостатньо лише формально-нормативного підходу, адже політичні партії є найменш формалізованими структурами в державно-політичній системі. Характерною рисою американської школи партійної теорії є її більша практична спрямованість порівняно з філософським підходом європейської школи. Іншою характерною особливістю авторів цього періоду є беззастережне визнання політичних партій на рівні функціонування виконавчої влади. У їх працях знаходимо окремі ще поки-що недостатньо розгорнуті визначення внутрішньої організації, структури і характеру внутрішньо- і міжпартійних зв'язків.

Романо-германські автори дослідження політичних партій, такі, як Дюпре, М. Острогорський, Г. Моска, В. Паретто, Р. Міхельс, М. Вебер та інші, на відміну від англо-саксонських, довгий час розвивали свої наукові погляди в рамках загальної полеміки про державу та співвідношення між суспільством та державою. Це в першу чергу зумовлене специфікою формування самих партій в Америці, Англії та континентальній Європі.

2. Внесок М. Дюверже у становлення сучасної теорії політичних партій.

Репутацію творця сучасної теорії політичних партій принесла книжка «Політичні партії» (1951) французького соціолога, конституціоналіста, державознавця, Великого офіцера Ордена Почесного Легіону, Командора Національного ордена «За заслуги» **МОРИСА ДЮВЕРЖЕ** (нар. 1917 р.).

«Політичні партії» М. Дюверже продовжили фундаментальні дослідження політичної організації суспільства і демократії, який наприкінці XIX – на початку XX ст. започаткували праці М. Острогорського, М. Вебера та Р. Міхельса. Опираючись на цей фундамент, М. Дюверже по-новому підійшов до трактування поняття сучасної політичної партії. Для нього сучасні політичні партії це ті партії, які виникають в період становлення загального виборчого права, «діти демократії», які порушили олігархічні принципи формування правлячої еліти.

«Партіями однаково називають як великі народні організації, які висловлюють суспільну думку в сучасних демократіях, так і ворогуючі угруповання античних республік чи клани, які склалися довкола якогось кондот'єра в Італії доби Ренесансу; клуби, які об'єднували депутатів революційних асамблей, і комітети, які готували цензові вибори у конституційних монархіях»⁵¹.

Вчений визначив партії як організації, які, по-перше, «стараються захопити владу або брати участь у її здійсненні» і, по-друге, спираються на «підтримку широких верств населення» на відміну від груп тиску, які «представляють обмежене число громадян з особливими чи приватними інтересами». Перша частина цього визначення передбачає, що партії можуть існувати і без участі у виборах. Друга частина являє собою спробу провести різницю між партіями і групами тиску, тобто вирішити найважливішу для широкого визначення партії проблему.

Сучасна партія, за М. Дюверже, – це партія, здатна реалізувати виборче право і завоювати парламентську більшість шляхом нормального використання інститутів демократичного суспільства. М. Дюверже на відміну від своїх попередників і сучасників розглядає сучасну політичну партію не як ідейну спільність, «доктринальну» (ліберальна концепція партії) або соціально-класову, ідеологічну (марксистська концепція партії), а насамперед як структурно-функціональну спільність. Не принижуючи ні ролі ідей, ні значення соціально-класової детермінації, М. Дюверже сформулював своє ключове положення: сутність сучасних політичних партій найповніше і найглибше розкривається в їх організації, партія є спільність на базі визначеної організаційної структури. На думку вченого, виникнення партій пов'язано з виникненням парламентських об'єднань і виборчих комітетів.

Появу сучасних масових партій М. Дюверже порівнює з революцією. Сучасна масова партія для нього – це партія, яка здатна реалізувати загальне виборче право й завоювати парламентську більшість шляхом використання інститутів та механізмів демократичного суспільства. На відміну від своїх попередників, М. Дюверже розглядає сучасну політичну партію не як ідейну чи соціально-класову єдність, а перш за все як структурно-функціональну єдність. У зв'язку з цим він формулює своє ключове положення про те, що суть сучасної політичної партії найповніше розкривається через її організаційну будову. За М. Дюверже партія є спільнотою людей, об'єднаних певною організаційною структурою, яка і в кінцевому підсумку визначає ідеологію та соціально-класовий склад партії, форми та методи її діяльності.

Отже, сучасні партії, за М. Дюверже, – це ті партії, які складаються в епоху становлення загального виборчого права як єдиного способу легітимації влади і якісного розширення прав парламенту; вони виникли у нерозривному зв'язку із руйнацією феодальних абсолютистських режимів, станово-ієрархічної структури середньовікового суспільства, авторитарної політичної влади і цензових виборчих режимів. Особливо потрібно підкреслити, що сучасна партія для М. Дюверже – це не якийсь один визначений тип партії (наприклад, масові соціалістичні партії, як це йому інколи приписують, хоча ці партії з їх сильною організацією, дисципліною, а головне «народним способом» фінансування виборчих кампаній замість звернення до пожертвувань «грошовитих мішків» і здатністю демократичного оновлення політичної еліти, він дійсно розглядає як найадекватнішу відповідний епосі демократії і вважає їх виникнення справжньою революцією).

Французький соціолог запропонував класифікацію партій на основі їх походження: партії, що використовують парламентські методи політичної конкуренції; партії, що змагаються за парламентську більшість; партії, які мають парламентське представництво. М. Дюверже поділяє партії на внутрішнього походження (парламентські) та зовнішнього походження (позапарламентські) – це т.зв. «генетична модель» походження політичних партій, зокрема поділ на партії внутрішнього та зовнішнього походження.

⁵¹ Морис Дюверже, Политические партии; Академический проект; М., 2007, с. 21.

Так партії внутрішнього походження формуються стабільними парламентськими елітами, а другі – соціальними групами і організаціями, які не мають політичного статусу. Перші виникли в рамках парламентів, а з появою сучасного виборчого права змушені були вийти за рамки їх структур, створюючи територіальні організації як спосіб залучення нових виборців. Партії зовнішнього походження стали спочатку формою політичної організації певної соціальної групи (наприклад, робітничого класу чи вірних певної релігійної конфесії), а вже згодом добилися парламентського представництва. У першому випадку маємо справу з утворенням партії з парламентської групи, навколо якої створюються виборчі комітети на місцях. Другий тип партії створюється поза парламентськими фракціями навколо місцевих комітетів. Але такий поділ є достатньо умовним. Ця класифікація має певну вартість насамперед у вивченні історичної еволюції політичних партій. Буржуазні партії виникали переважно як парламентсько-виборчі, в той час як робітничі партії виникали як партії зовнішнього походження – на базі профспілок чи інших робітничих організацій.

Генетична модель походження партій, розроблена М. Дюверже, включає в себе три додаткові чинники, які впливають на процес виникнення політичної партії.

1. Організаційний розвиток політичної партії може характеризуватись територіальним проникненням або територіальною роздробленістю, або комбінацією цих двох схем. Ліберальні та консервативні партії переважно були партіями внутрішнього походження (парламентськими партіями), які виникли та розвинулись у результаті територіального проникнення, в той час як більшість соціал-демократичних партій виникли та розвинулись через процес роздробленості. Найчастіше існує змішаний спосіб виникнення політичних партій. Спочатку був процес територіальної роздробленості – виникали локальні організації, а лише згодом з'являється структура загальнонаціональна, як федерація локальних об'єднань. При цьому можна виділити певні закономірності у творенні сімей політичних партій: більшість консервативних організацій розвинулись через процес проникнення, а більшість соціалістичних і релігійних – шляхом територіальної роздробленості. Організаційний розвиток ліво-лібертальних партій (особливо екологічних) відбувався у відповідності зі схемою територіальної роздробленості, а багато з них практично не мають розбудованих національних структур (процес територіального проникнення в них ще не наступив), створюючи федерацію автономних локальних організацій.

2. Другий чинник, який значно модифікує генетичну модель виникнення партії, це факт існування (чи відсутності) зовнішніх інституцій (зовнішніх «спонсорів»), які підтримують діяльність політичної партії. Мова йде про суспільні організації (інститути), які становили первинну форму мобілізації визначеної соціальної групи і були ініціаторами створення політичної партії як гаранта групового інтересу. Церква (особливо католицька) відчуваючи загрозу зі сторони держави, що експансивно розвивалась, – трактувала конфесійні партії як політичну форму організації та «ізоляції» прихильної йому частини суспільства. Подібною є ситуація з впливом профспілок на процес оформлення деяких соціал-демократичних чи лейбористських партій. У випадку появи такого «спонсора» можна побачити, що лояльність до партії має опосередкований характер або пов'язана насамперед зі зовнішньою інституцією і лише потім з партією. Ця інституція є джерелом рекрутування та легітимації керівної еліти партії і в результаті може мати вирішальний вплив на внутрішню будову партії. З огляду на це можна виділити партії, які характеризуються зовнішньою легітимацією, в яких лояльність стосовно партії є похідною порівняно з первинною лояльністю до «зовнішнього» інституту, а також партії, які характеризуються внутрішньою легітимацією, де джерелом лояльності є сама партія і її ідеологія.

3. Третьою складовою, яка впливає на формування політичних партій, є роль харизми (харизматичного лідера). Деякі з партій можуть виникнути завдяки активності конкретного лідера і організованій навколо нього групі прихильників (наприклад голлістська партія у Франції, Націонал-соціалістична партія в Німеччині). Ці харизматичні партії існують завдяки своїм провідникам і важко про них говорити без характеристики особи її засновника.

М. Дюверже запропонував поділ політичних партій на *кадрові* і *масові*. Основним критерієм його типології є організаційна будова партій. Оскільки партія є спільнотою зі специфічною

організацією, то сучасні партії визначаються меншою мірою своїми програмами чи групами своїх прихильників, ніж типом своєї організації.

Кадрові партії – тип партій, в яких центральну роль відіграють спеціалізовані групи політиків та професійні керівники (експерти) з конкретних проблем. Кадровий тип партії відображає явище професіоналізації політичної діяльності, що є природним наслідком виходу в сферу «високої технології» (поскільки нинішня політика та процедури управління складним державним апаратом вимагають спеціальної підготовки). Історично кадрові партії є першим інституційним різновидом політичного представництва, який має цілий ряд особливостей. Як стверджує М. Дюверже, поділ політичних партій на кадрові та масові не має жодного зв'язку з чисельністю партії. Різниця між ними полягає, насамперед, в типі їхньої організаційної структури. По-перше, кадрові партії – це партії впливових людей (партії знаті). Ці імениті люди прив'язані до своєї місцевості, де їх особисто добре знають і де вони можуть розраховувати на виборчу і політичну підтримку; саме вони є основою партії, де практично відсутні «керівні діячі» і «борці». По-друге, йдеться про гнучке об'єднання місцевих осередків. Первинним осередком організації є комітет виборчого округу чи району. Зв'язок між місцевими комітетами і центральними структурами, зокрема парламентською фракцією, нетривкий і непостійний. Парламентська група є вищою за своїм статусом, ніж місцеві комітети, які залишаються слаборозвиненими. Обранці мають велику свободу при голосуванні. Діяльність партії є, в основному, виборчою, тобто спрямованою виключно на отримання успіху на виборах і повністю пасивною в період між виборчими кампаніями. І, нарешті, йдеться про слабоідеологізовані партії. Кадрові партії не займаються розробкою доктрин, а у своїй діяльності користуються прагматизмом, спрямованим на збереження і збільшення виборчого капіталу. На думку М. Дюверже, цей перший тип прихильницьких організацій є політично обґрунтований і, природно, має перевагу над корпоративними чи ліберальними партіями. Дуже часто під кадровою партією розуміють таку, яка мобілізує невеликий відсоток виборців. До кадрових партій М. Дюверже відносив консервативні та ліберальні європейські партії та обидві найбільші партії США.

Масові партії – термін для характеристики партій зовнішнього походження. Визначальні риси масових партій є прямо протилежними до тих, якими характеризуються кадрові партії. Це вже не партії іменитих людей, а борців, які зорієнтовані більше на вербування членів, а не на мобілізацію виборців. Вони є сильно структурованими та ієрархізованими партіями. У них вже з'являється постійний апарат, тобто партійні функціонери оплачувані партією, які повністю присвячують весь свій час керівництву нею, викристалізовується «актив», тобто значна кількість членів партії, згідних частину свого вільного часу присвятити розробці й реалізації партійних програм і, нарешті, це партії, які ґрунтуються на сильній «культурі участі», які вимагають від своїх членів пристрасності й лояльності. Саме в масових партіях поступово виробився «набір технологій» для формування та підтримки серед членів партії високого почуття гордості за приналежність до партії і відданість її ідеям (підготовка і залучення до роботи, пропагандистські кампанії, агітація, підкреслена ритуалізація з'їздів, свят тощо). На думку М. Дюверже, цей другий тип прихильницької організації в основному трапляється серед робітничих партій. Це пояснюється тим, що робітники знаходяться на нижчому суспільному щаблі, який характеризував у другій половині XIX ст. знедолені групи і який примушував їх об'єднуватися в сильні організації, щоб протистояти «природній» гегемонії заможних. Різниця між цими двома класифікаціями є не абсолютною і критерії ці бувають дуже близькими.

Одночасно М. Дюверже запропонував ще й типологію партій, побудовану на організаційних відмінностях між партіями. Вона стала вже класичною у сучасній партіології:

Домінуюча партія – партія, яка здійснює керівництво протягом певного проміжку часу в результаті перемоги на парламентських виборах та ідентифікується з цілим народом; її доктрини, ідеї та стиль повинні збігатися з рисами цілої епохи. Як приклад таких партій М.

Дюверже наводить партію радикалів у III Французькій Республіці, соціал-демократичні партії Скандинавії, Індійську партію Національний Конгрес.

Ідеологічні (програмні, світоглядні) партії – тип партій, які намагаються створити структури, що пропагували б певний світогляд, ідеологію чи суспільний устрій.

Ідеологічно децентралізовані партії – термін запропонований для характеристики ідеологічно неоднорідних партій, в рамках яких існують фракції та платформи. Загалом, кожна партія намагається бути ідеологічно однорідною, однак лише комуністичні партії негативно ставляться до ідеологічних розбіжностей всередині партії. Інші ж партії досить толерантні до цієї тенденції.

Посередня партія (соціально-децентралізована партія) – термін запропонований для характеристики такої організаційної структури партій, яка представляє собою єдність окремих організацій, діяльність яких координується її керівними органами. Такий тип організаційної будови характерний для Австрійської народної партії, яка об'єднує окремі організації – селянську, урядовців та промисловців, позиції яких представлені в центральних органах партії. Подібну будову має Революційно-інституційна партія Мексики, Католицька партія Бельгії. М. Дюверже називав такий тип організаційної будови партій соціальною децентралізацією партій, а самі партії – посередніми.

Централізовані (децентралізовані) партії – характеристика партій на основі рівня централізації організаційної структури партії. У найбільш загальному вигляді централізація партії означає зосередження влади в руках загальнонаціональних керівних органів, при одночасному зменшенні самостійності низових територіальних організацій. Децентралізація, навпаки, означає провідну роль низових організацій при прийнятті політичних рішень. Такий тип партії трапляється лише в XIX ст. в партіях-комітетах. Як приклад децентралізованого типу політичної партії М. Дюверже подає французьку Соціалістичну партію, у якій основним органом прийняття політичних рішень зі значною автономією була департаментська федерація. Прикладом централізованої партії для нього була британська Консервативна партія.

3. Форма та галузь застосування теорії політичних партій.

Розвиток представницької моделі демократії упродовж XX ст. призвів до перетворення політичних партій в організації, які обслуговують локальні групові інтереси. Партії перестали претендувати на те, щоби представляти інтереси і сподівання цілого народу. Окрім цього, демократичне правління менше ототожнюється з практикою тільки партійного регулювання політичного процесу. Власне демократія стала розумітися значно ширше, ніж процес, який не укладається у рамки традиційних інститутів і процедур. Звідси зростаюча роль недержавних суспільних об'єднань у політичному процесі. Політична ідентифікація сучасної людини визначається уже не партійною належністю, а логікою соціальних зв'язків всередині громадянського суспільства. Громадські об'єднання самостійно «вбудовуються» у політичну систему, розглядаючи політичні партії як інструмент впливу і захисту своїх інтересів. Участь людей у партійному житті перестала вважатися загальноприйнятою нормою громадянської поведінки.

В сучасних розвинутих демократіях політична партія – це інститут, який забезпечує кандидатам, які прагнуть зайняти ту чи іншу виборну посаду. Партія представляє кандидатів своє ім'я (символічний капітал) та організаційну структуру (політичний капітал). Причому політична ідентифікація кандидата на ту чи іншу виборну посаду вже не має того принципового значення, яке вона мала раніше. Це пов'язане з тим, що партії виступають зі своїми кандидатами в договірні відносини з метою взаємного обміну ресурсами (харизма кандидата та його соціальна база обмінюються на символічний і політичний капітал партії). Таким чином, можна констатувати процес перетворення партій в суб'єкти політичного ринку. Це означає, що в сучасних демократіях функціональність партії не обмежується репрезентацією інтересів виборців.

Партія сьогодні – це інститут, який зводить постачальників пропозицій на ринку політичних послуг з тими, від кого йдуть політичні запити. Сучасні партії прийшли до необхідності створення всередині себе таких механізмів селекції і узгодження, які дозволяють висувати дійсно прохідних кандидатів – тобто відбирати і пропонувати кадри на виборні посади. Вони висувають кандидатів, структурують вибір виборців, пропонують альтернативні програми розвитку країни і координують діяльність державних діячів, які представляють ту чи іншу партію.

Принципове питання про норму партійного представництва в сучасних умовах знаходить різне вирішення у рамках моделей демократії – плюралістичної і мажоритарної – хоча зауважимо, що у «чистому» вигляді ні одна з них не може бути реалізованою. Згідно з першою демократичне правління орієнтується не на масовий електорат, а на організовані групи. Це значить, що правління народу здійснюється у формі суперництва груп інтересів. Відтак більшість неурядових організацій, використовуючи демократичні інститути, здійснюють тиск на владу для захисту і реалізації своїх інтересів. На відміну від плюралістичної мажоритарна модель демократії інтерпретує владу народу як правління більшості. Тут першорядне значення має пряма участь громадян у політичному житті через всенародні вибори на державні посади. В умовах мажоритарної виборчої системи партії виступають інструментом перерозподілу влади у ході виборчих кампаній на користь більшості. Головний недолік цієї моделі полягає у тому, що далеко не всі учасники політичного процесу відповідально відносяться до процедури організованого волевиявлення. Адже нерідко партії використовують незадоволення виборців у своїх вузькокорпоративних інтересах, що впливає на стабільність політичної системи.

Під *формою теорії політичних партій* більшість дослідників визнають сукупність тісно взаємопов'язаних теоретичних положень, які піддаються емпіричній перевірці. Обговорюючи питання про те, що значить розробити теорію політичних партій, Бадж і Кеман висловлюються на користь «серії гіпотез чи пропозицій, відповідність кожної з яких представленим фактам, які випливають із зібраної інформації по даній проблемі, було б ретельно зважено. Зведені воедино, ці положення і становили б “теорію” чи “пояснення” того, чому партії діють тим чи іншим чином. Витримавши перевірку, така “теорія” дозволила б також передбачати дії партій після їх приходу до влади». Для досягнення теоретичної ясності, вважають дослідники, корисно було б надати всьому цьому математичного виразу, але в результаті цього значно звужиться фокус самої теорії через значну кількість спрощень.

Віддаючи перевагу широкому охопленню і практичному застосуванню, учені роблять вибір на користь такої теорії, яка являла б собою сукупність тісно пов'язаних між собою положень. Більшість учених сходяться на думці, що загальна теорія партій не обов'язково повинна бути виражена в математичному вигляді. Для того, щоб бути дійсно загальною теорією, вона повинна мати широку галузь застосування. Що повинна пояснювати справжня теорія політичних партій? Чи повинна вона охоплювати, наприклад, поведінку виборців?

Як стверджує К. Шлезінджер, визначення партій як організацій виключає таку можливість – виборці надають перевагу тій чи іншій партії, але самі при цьому звичайно не є політичними партіями. Учений надає цьому обмеженню принципового значення, зазначаючи, що «Значна частина труднощів у розвитку теорії партій пов'язана саме з тим, що політологи не знають як поступити з виборцями». Вилучення проблем електоральної поведінки зі сфери, якою займається теорія політичних партій, не означає, що в цій теорії повинні бути повністю відсутні відповідні положення. Але це означає, що не можна вимагати від теорії партій, щоб вона пояснювала поведінку виборців, оскільки її метою є пояснення організації та поведінки партій. Чи повинна загальна теорія партій пояснювати все, що стосується партій? Більше того, чи повинна вона бути єдиною, монолітною теорією?

Якщо так, то нестача загальної теорії партій буде відчуватися доти, доки існує корпус взаємопов'язаних положень, які пояснюють, як мінімум: (1) різноманітність організаційних характеристик окремих партій, (2) яким чином і коли виникають партії, зазнають змін та

зникають, (3) вплив партій на політичне життя в її інституційному і особистісному аспектах. Але якщо завдання загальної теорії партій є справді такими, то очевидно, що її не буде ніколи. Ю. Шведа зауважує, що дослідники не повинні очікувати що загальна теорія партій пояснить абсолютно все. Розумніше було би визнати, що загальною теорією може слугувати сукупність взаємопов'язаних положень, кожне з яких може бути застосоване до достатньо широкого кола явищ.

ЛІТЕРАТУРА:

- Безродний Є. Ф., Уткін О. І. Історія політичних вчень. Навчальний посібник / Є.Ф. Безродний, О.І. Уткін. – К., 2006.
- Бекназар-Юзбашев Т. Б. Партии в буржуазных политико-правовых учениях / Т. Б. Бекназар-Юзбашев. – М., 1988. – С. 139–174.
- Джанда К. Сравнение политических партий: исследования и теория / К. Джанда // Современная сравнительная политология. Хрестоматия. – М., 1997.
- Ковальчук В. Теоретико-методологічні засади вивчення політичних партій / В. Ковальчук // Студії політичного центру «Генеза». – 1995. – № 2.
- Кулик А. Н. Сравнительный анализ в партологии: проект К. Джанды / А.Н. Кулик // Политические исследования. – 1993. – № 1.
- Обушний М. І. Партологія: навч. посібник / М. І. Обушний, М.В. Примуш, Ю. Р. Шведа. – К., 2006. – С. 87–98.
- Основи політичної науки. З історії політичної думки: від стародавності до наших днів. Курс лекцій за ред. Б. Кухти. – Львів, 1997.
- Поппер К. Демократия и народоправие / К. Поппер // Политика. – 1991. – № 10.
- Пушкарева Г. В. Партии и партийные системы: концепция М. Дюверже / Г.В. Пушкарева // Социально-политический журнал. – 1993. – № 9–10.
- Сытин А. Г. Политическая социология Мориса Дюверже // Социально-политические науки. – 1990. – № 12.
- Тезінг Й. Трансформація, демократія та політичні партії – завдання та призначення партій / Й. Тезінг // Політичні партії в демократичному суспільстві / Видавці Й. Тезінг та В. Гофмайстер. – К., 1997. – С. 7–22.
- Шведа Ю. Аренд Лійпхарт про партії та партійні системи / Ю. Шведа // Студії політологічного центру «Генеза». – 1995. – № 5.
- Шведа Ю. Методологічні застереження Дж. Сарторі щодо аналізу партійних систем // Нова політика. – 1998. – № 5. – С. 28–32.
- Шведа Ю. Р. Політичні партії. Енциклопедичний словник / Ю. Р. Шведа. – Львів, 2005. – С. 185, 309, 417.
- Шведа Ю. Стан розвитку теорії політичних партій та партійних систем в Україні / Ю. Шведа // Вісник Львівського університету. – Серія: Філософські науки. – Львів, 2003. – Вип. 5. – С. 368–374.
- Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем: Навч. посібник / Ю. Шведа. – Львів, 2004. – С. 116–122.
- Шмачкова Т. В. Из основ политологии Запада / Т. В. Шмачкова // Политические исследования. – 1991. – № 2.

ТЕМА 7 ТЕОРІЯ «КРИЗИ ПАРТІЙ» ТА ЇЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Питання:

1. Ерозія контрольних функцій партій.
2. Ерозія політичної лояльності.

Вступ

Поняття «функції партій» є центральним елементом теорії політичних партій. Функції, які виконують політичні партії в політичній системі суспільства, дають нам уявлення про генезу політичних партій, їх тип. З іншого боку сам факт виникнення політичних партій свідчить про наявність в соціальному та політичному житті певних потреб, які не могли бути реалізовані попередніми політичними інститутами. Мова йде, насамперед, про ті завдання, які виконують лише (або переважно) політичні партії. При тому слід розрізняти функції партій, які закладені в певних нормативних актах, що регулюють діяльність політичних партій і фактичні функції, які виконують політичні партії. У даному випадку чисто юридичний підхід тут не є достатнім.

Політичні партії можуть виконувати непередбачені законом функції і не виконувати формалізованих функцій, або виконувати їх у специфічний спосіб. У кожному разі, аналізуючи діяльність політичних партій, ми завжди порівнюємо здійснювані функції з тими, що партія, як політична організація, повинна виконувати. Одночасно слід зазначити, що деякі з цих функцій притаманні не лише політичним партіям. Проте політичні партії виконують їх найефективніше. Реалізація цілого ряду важливих політичних функцій є основною метою створення та діяльності політичних партій. Нейманн стверджує, що найбільш загальною функцією політичних партій є посередництво між народом і державною владою. Вони дають людям можливість впливу на владу, а правлячій еліті – впливати на населення. Лейпхольц вважає, що без політичних партій в сучасній демократії населення не мало б можливості політичної діяльності. Політичні партії дають людям таку можливість. Це найбільш загальні визначення функцій політичних партій в суспільстві. Дослідження функцій політичних партій здавна привертають увагу науковців. Сьогодні виділяють кілька підходів до даної проблеми. Активізація в США в 1960-х рр. «функціонального» (Мертон) та «системного» (Істон) підходів представила політичні партії в новому світлі, помістивши їх у суспільну систему і дала можливість проаналізувати численні функції, які вони виконують в рамках цієї системи. Крім функціонального та системного підходів існують й інші класифікації функцій політичних партій.

Загалом у науковій літературі їх поділяють на дві великі групи: функції політичних партій *sensu largo* (в широкому значенні), функції політичних партій *sensu stricto* (у вузькому значенні).

При *першому* підході визначаються найбільш загальні функції політичних партій, які впливають з їх природи та місця в політичній системі. До числа таких функцій найчастіше відносять функцію артикуляції соціальних потреб, політичного рекрутування, виборчу та функцію керівництва.

При *другому* підході функції політичних партій визначаються як функції достатньо спеціалізованих утворень, а тому і достатньо детально та скрупульозно. До числа таких функцій відносять: формування в державі правлячої еліти, легалізацію існуючої в державі влади, мирного врегулювання існуючих суспільних протиріч, формування громадської думки, формування певної політичної доктрини і програми, забезпечення зв'язку між правлячою елітою і масами, інтеграцію суспільства, формування загальних основ політичної системи, її складових елементів.

Кожна з зазначених функцій може мати ще свій внутрішній поділ. Наприклад, в рамках виборчої функції виділяють функцію формування політичної програми і відбору кандидатів. У функції управління виділяють функцію керівництва державними органами і функцію контролю уряду і т.д. Дещо відмінною є класифікація функцій політичних партій американськими дослідниками, яка визначається особливостями американської партійної системи. Так Мерріам,

Коссел, Волл, Бінсток виділяють наступні функції американських партій: зв'язок між народом і державою, селекція кандидатів на публічні посади, формування громадської думки, соціалізація суспільства, керівництво урядом чи критика його. Мертон розрізняє виражені і приховані функції політичних партій. Більшість дослідників при цьому особливо наголошують, що функції політичних партій в демократичній політичній системі інші, ніж в авторитарній. В авторитарних політичних системах політичні партії в першу чергу допомагають правлячій еліті керувати населенням, створюють канали зв'язку та форми впливу на громадську думку. В авторитарних та фашистських системах партії, підміняючи державу, виконують функцію управління. Виборча функція партій в цих системах, в класичному її розумінні, відсутня, оскільки відсутні самі вільні вибори.

Специфічними є функції партій і в постколоніальних та перехідних державах. Зокрема під недемократичними системами розуміють такі політичні устрої, в яких ліквідовані основні демократичні права, такі, як право на об'єднання або вільні демократичні вибори. Колись до числа таких режимів відносили деспотичні монархії. Сьогодні до них належать фашистські, напівфашистські, військові диктатури. Найбільшу кількість таких держав сьогодні маємо в країнах Латинської Америки. Серед них є такі диктатури, де діяльність політичних партій заборонена. Влада тут належить адміністративному апарату, військовим та поліції. Однак у більшості недемократичних режимів діяльність політичних партій у визначених межах допускається. У цій групі держав виділяють дві ситуації.

У першому випадку існує правляча монопартія й не існує інших, легальних чи нелегальних партій, або вони не відіграють жодної ролі в політичному житті. У другому випадку в недемократичному устрої існують легальні чи нелегальні партії, які мають значний суспільний вплив. Існування легальних опозиційних партій в недемократичних режимах – явище рідкісне. Але оскільки в легальний спосіб зробити цього вони не можуть, то виборча функція для них не є істотною. Легальні партії часто є осередками інтелектуального опору режиму. Для суспільства вони є лише символом демократичних можливостей здійснення влади. Дуже часто вони виступають прикриттям для нелегальних радикальних організацій руху опору режиму. Партії ж, які ведуть підпільну боротьбу з існуючим політичним режимом, готуються або до перевороту, або до революції. Звичайно, прагнуть вони не до зміни уряду, а до зміни всього суспільного устрою і через те є антисистемними партіями. Прикладом такого типу організацій є діяльність російських більшовиків. Недемократичні політичні режими ліквідувають легальну опозицію. У початковий період режиму легальна опозиція може ще існувати (у фашистській Італії 1922–1926 рр., більшовицькій Росії 1920-х рр.). Але згодом вона ліквідовується. Типовими прикладами тут є гітлерівська Німеччина та більшовицька Росія, де діяльність всіх інших партій була заборонена. Діяльність монопартії в рамках недемократичного режиму також має специфічні риси. Найчастіше вона підмінює державу. Теоретично монопартія може виконувати обидві основні функції політичних партій – виборчу та функцію керівництва. Виборча функція стосується діяльності парламенту, вибори до якого і забезпечує монопартія. Насправді ж парламент у недемократичних режимах нічого не вирішує. Це імітація виборчої функції монопартією. Партія в недемократичних режимах виконує у відповідному сенсі функцію відбору еліти, оскільки саме через партію відбувається рекрутування кадрів на відповідні державні посади. Звичайно, це не єдиний, але досить важливий канал формування правлячої еліти режиму. Інші функції в умовах недемократичного режиму монопартія виконує подібно як і в демократичних режимах. Насамперед реалізує вона функцію керівництва, призначаючи своїх представників на керівні державні посади. У реалізації цієї функції монопартія іде значно далше політичних партій в демократичних державах. Монопартія намагається повністю опанувати весь державний апарат, не залишаючи жодних сфер поза своїм впливом (судочинство, армію, науку). Це специфічний спосіб реалізації функції інтеграції та мобілізації населення. З інструменту виховання партія перетворюється на знаряддя деморалізації та страху, інструмент поневолення суспільства.

Певні специфічні функції виконують політичні партії в постколоніальних державах. У першу чергу вони стосуються мети і характеру їхньої діяльності. На відміну від політичних

партій розвинутих держав, основними функціями партій в постколоніальних країнах є інтеграційна та мобілізаційна. Це не означає, що дані партії не виконують виборчої функції чи функції керівництва, однак після здобуття незалежності та приходу до влади дані функції політичних партій відходять в постколоніальних державах (на відміну від розвинених демократичних країн) на другий план. Часто це пов'язане з фактом переходу цих держав у розряд однопартійних систем. У багатьох державах Африки (Гана, Кенія, Марокко) взагалі довгий час вибори не проводились. Частково це пояснюється тим фактом, що у слаборозвинутих державах партії не виконували власне політичних функцій і не служили розвитку демократії. Дуже часто вони активізували сепаратистські тенденції, етнічні та релігійні конфлікти. До цього слід також додати високу безграмотність населення та чисто технічні проблеми (складання списків виборців та труднощі комунікації). У державах, де існує однопартійна система, вибори набагато швидше характеру мобілізації населення на підтримку правлячого режиму, ніж на справжню політичну конкуренцію і відбір кандидатів. Тому власне інтеграційна та мобілізаційна функції для цих партій є визначальними. Під інтеграційною функцією слід розуміти діяльність, яка спрямована на ліквідацію існуючих плеєнних, мовних, релігійних суперечностей. Тут партія виступає головним чином інструментом виховання мас. Партія формує в населення почуття національної єдності, культивує та підтримує його шляхом загальнонаціональної пропаганди та агітації, політичного виховання, різного роду загальнонаціональних акцій. Що стосується мобілізаційної функції, то вона виконує важливу роль і в модернізації соціальних відносин в даних державах. Руйнуючи архаїчні структури, партія виходить на їх місце як новий соціальний інститут, що займається опікою над населенням, піднімає і намагається вирішувати місцеві проблеми. Вона здійснює важливі акції в галузі освіти, культури, господарського життя. Партійна робота тут ведеться в напрямку боротьби з безграмотністю, плеєнними пережитками, за емансипацію жінок. Наприклад, в Гвінеї партія виступила проти багатоженства і викупу за жінок.

Таким чином, політичні партії в основі своєї діяльності виконують значну кількість функцій, через визначення яких і вдається зрозуміти місце та роль політичних партій в сучасному політичному житті. Загалом всіх їх можна згрупувати в три групи функцій – соціальні, державно-публічні та організаційні. У недемократичних та постколоніальних державах політичні партії реалізують свої функції специфічним чином.

Функції політичних партій в цілому відповідають за: 1) боротьбу за владу, її використання або контроль над нею; 2) виявлення, формулювання та обґрунтування інтересів відповідних верств та груп; 3) політичну соціалізацію (передачу традицій від одного покоління іншому, політичне виховання суспільства і цілому або певної його частини); 4) формування та добір кадрів для партії, державних структур та різних громадських організацій; 5) розробку та здійснення політичного курсу; 6) інтеграцію (узгодження інтересів політичних сил, пом'ягшення конфліктів).

1. Ерозія контрольних функцій партій – зменшення ролі партій в механізмі прийняття рішень на користь інших організацій (наприклад, груп тиску). Безпосереднім результатом цього може бути виникнення тривалих структур та процедур, які дозволяють обходити політичні партії, що представляє собою загрозу для інститутів представницької демократії. У результаті партія може втратити контроль над процесом прийняття рішень. Корпоративізм пропонує заміну партійних механізмів схемою порозуміння між двома зцентралізованими групами інтересу: бізнесом та профспілками. Виникає багато урядових та позаурядових агенцій, в яких засідають представники домінуючої групи інтересу, і це власне вони приймають рішення (партії ж мають слугувати лише механізмом перенесення цих рішень до парламенту та виступати механізмом їх акцептації). Австрії та Швейцарії в 1970-х рр., а також у Німеччині, а ще раніше в Швеції спостерігаємо власне такий процес – *притягання влади*. Це концепція, згідно з якою криза керівництва державою зумовлена постійно існуючою здатністю груп інтересів до втягнення держави до відповідальності за реалізацію своїх партикулярних інтересів. Це зумовлює явище «переміщення» керівництва

державою до груп інтересів. З'являється важка, збюрократизована машина, яка сама стає групою інтересу.

Багато дослідників, які стараються дати відповідь на питання про місце і роль політичних партій в сучасних політичних системах, звертають увагу на два принципові симптоми, які, на їх погляд, свідчать про явище поступової маргіналізації політичних партій і їх кризу в сучасних політичних системах. Йдеться про послаблення серед електорату почуття причетності до політичних партій (зменшення рівня ідентифікації) та падіння членства в партіях (зменшення рівня членства). Обидва типи аргументів відносяться до аналізу мікросуспільного рівня, а відтак характеру і міри зв'язку, що виникає між виборцями та політичними партіями. Зупинимось на їх характеристиці докладніше.

Рівень ідентифікації виборців з політичною партією. Дана змінна служить виміром рівня т.зв. психологічної партійної ідентифікації. Х.Шмідт оцінював «вагу зв'язку» масового виборця до партій в 1975–1988 рр. Виявилося, що процент громадян, які декларують в тій чи іншій мірі свій зв'язок з політичними партіями впав із 70% в 1970-х роках, і становив 57% в 1986 р. з явною тенденцією до падіння. На 12% зросла кількість тих, що не декларували жодного зв'язку з партією (тенденція росту з 29% до 41%). На підставі даних досліджень Х.Шмідт робить висновок, про те, що хоча маємо справу зі спадом лояльності виборців до політичних партій, однак в кінці 1970-х рр. це явище носило «периферійний» характер. Тобто, що ерозія партійної ідентичності торкнулась насамперед «периферійних» сегментів електорату і меншою мірою центру партійного життя, який і творить стабільну підтримку угрупованням, які приймають участь в боротьбі за владу. Причому в групі держав, таких як Бельгія (падіння становило 24%), Ірландія (21%), Греція (18%), Австрія (16%) та Велика Британія (15%) процес спаду партійної ідентичності мав ще виразнішу тенденцію. В інших державах різниця є мінімальною, хоча тенденція до падіння чітко прослідковується (хіба лише за винятком Данії). В двох державах Ірландії та Іспанії утримується тенденція котра проявляється в тому, що відсоток респондентів, котрі декларують брак ідентифікації з партією перевищує групу лояльних партійних виборців (в першій державі є це феноменом 70-х рр. в другій – ця тенденція прослідковується з 1975 р). Навпаки у Франції, Великій Британії та Бельгії різниця між двома групами є малою, що могло б означати певне відкриття виборчого ринку в цих державах.

Цілком очевидно, що рівень ідентифікації електорату характеризується тенденцією до падіння, однак генеральні зміни полягають в їх динаміці, котра не справджує гіпотези про кризу партій в сфері виборчої лояльності. Оточення партійної системи стає однак менш “приятне” хоча б в тому сенсі, що партія повинна боротися за виборця, а не може розраховувати на існування стабільного, партійно зорієнтованого електорату, який гарантує остаточний політичний успіх.

Рівень членства в політичних партіях. Дана змінна представлена процентом електорату, що є членами політичних партій. Вкінці 1970-х рр. в двох державах Австрії та Швеції, члени політичних партій становили найвищий процент електорату (відповідно 21.77% та 21.2%). Рівень упартійнення в обох державах після 1945р. був і залишається найбільшим, хоча в Австрії очевидно є тенденція до його падіння (з 26.17% в 1962р. до 21.77% в 1989р. тобто на 4.4%) в Швеції ж наступили дуже мінімальні зміни (на 0.7%). Загалом можна виділити дві групи держав. До першої групи належать ті з них, де спостерігалось падіння рівня партійності населення – це Данія (падіння на 14.5%), Голандія (на 6.7%), Велика Британія (на 6.1%), Фінляндія (на 6.0%), Австрія (на 4.4%), а також Італія (на 3.0%). До другої ж групи належать держави, де навпаки зафіксований ріст рівня партійності – Ірландія (ріст на 4.0%), Німеччина (на 1.7%), Бельгія (1.4%). В 11 стабільних західноєвропейських демократіях на початку 1970-х рр. члени партій становили понад 13% електорату, а під кінець 1970-х рр. – 10%. Виразною є тенденція падіння, хоча і в тому випадку динаміка змін не дає підстав для трактування її в категоріях кризи партій.

З представлених даних випливає, що політичні партії конкурують зараз між собою в умовах дуже відмінних від тих, котрі існували в часи консолідації демократії. Змінилися

умови політичної конкуренції і вони змусили партії до відповідних змін. Це однаково стосується їх виборчої, коаліційної, програмної так і організаційної стратегії. Трансформації ці слід розглядати швидше як свідчення здатності партій динамічно пристосуватися до оточення, котре змінюється ніж як кризу партій.

Дуже істотним виглядає також явище трансформації очікувань суспільних змін, які виражаються партією і способу їх політичної поведінки через «новий» електорат. Є це очевидним хоч би стосовно процесу постматеріальної та неоконсервативної зміни системи цінностей прийнятої західним суспільством.

З моменту свого народження політичні партії становили частину т.зв. ринку участі (партисіпації), в рамках котрого знаходить себе громадянська активність. Тільки там може наступити переоформлення його амбіцій та сподівань в реальні справи та рішення. Існування ринку громадянської участі, вільного від втручання держави, принципово уможлиблює існування громадянського суспільства і одночасно гарантує його консолідацію. Цей демократичний ринок участі набирає змін і в напрямку політичних партій. Колись домінуючі структури активізації політичної участі громадян, опинилися в дуже невигідній ситуації – втрачаючи над ним контроль. З однієї сторони, починаючи з 1970-х років появилися на ринку партисіпації багато нових, незалежних організацій, що надають громадянинові нову якісну здатність участі в політиці, а також в процесі творення іншого суспільного консенсусу. З іншої сторони, факт збільшення нових організацій схилив об'єднання до свідомого і цілком суверенного вибору форм партисіпації, в котрих він хоче приймати участь. Значне поширення пропозицій на ринку політичної участі означало між іншим те, що політична партія як інституція поволі почала втрачати монополію на мобілізацію політичної активності громадян. Чи насправді це означає, що стабільні, професійні партії виборчого типу втратили попереднє значення на ринку участі який змінюється? Ринок цей зазнав суттєвих змін, а політичні партії пристосувались до тих змін, а властиво до нових сподівань масового виборця. Традиційні угруповання продовжують здобувати значний процент голосів виборців, а партії нового типу мають клопоти з “втягненням” їх на відносно відкритий виборчий ринок, не говорячи вже про стабілізацію.

Правдоподібно існує ніби два ринки політичної участі і партійні лідери змушені формулювати відмінні стратегії в рамках кожного з них. Перший ринок – ринок виборчого активізму, який забезпечує громадянину мінімальний рівень участі, а продуктом політичної конфронтації стають групи, які керують державою. Партії стають тут без сумніву, домінуючим політичним актором. Чергові генерації особливо довіряють «старим», зінституціоналізованим угрупованням, громадянин, через участь у виборах, прагне насамперед підтвердити свою прихильність до ідеалу ліберальної демократії, яка утотожнюється зі станом демократичної стабільності та динамічним статус-кво і обмеженою альтернативністю (пропозиція лівоцентристська проти правоцентристської). Визначали ми попередньо, що послаблюється зв'язок виборців з партіями, а багато політологів стверджують, що має місце падіння партійної лояльності і зменшення ролі партійної політики. Однак дане припущення не знаходить підтвердження. Можна однак сприйняти, що втрата прихильності до партії як інституту може схилити виборця до неучасті в голосуванні раз немає альтернативних активних організацій на виборчій арені. Очевидно бачимо спад рівня виборчої фреквенції. Однак залишається він, більше ніж поміркованим. На переломі 1980–1990-х років як правило не спав він в більшості держав Західної Європи нище 70% (традиційним винятком є Швейцарія та Ірландія). В 1990-х рр. рівень фреквенції становив 80%, що є падінням у порівнянні з 70-ми роками, менше ніж на 5% в Данії, Ірландії, Норвегії. Франції, Швеції та Великій Британії середній рівень падіння становив 1.1%, а в трьох державах виборча фреквенція навіть зростала. Однак в Голандії, Фінляндії та Німеччині спостерігається виразна тенденція до падіння. В 12 державах середня тенденція падіння становить 5%. Треба також вважати на те, що протягом трьох десятиліть значно виріс розмір електорату (в абсолютних цифрах), а також збільшилася кількість голосуючих. В 1970-х рр.

голосувало приблизно 140 млн. осіб., а в 1990-х рр. приблизно 184 млн. осіб. Дані про виборчу фреквенцію не підтверджують тези про кризу ринку виборчого активізму.

Другий ринок – ринок громадянської участі – виділився через різні суспільно-політичні рухи, групи інтересів, комітети громадськості, а політичні партії на ньому залишилися лише одним з багатьох акторів. Громадяни визначаючи свою присутність на ринку виборчого активізму через участь в голосуванні, приносять свою зацікавленість на цей «другий» ринок громадянської участі (громадянської партисіпації). Пропозиції, які виголошуються політичними партіями становлять лише частину і то невелику всіх пропозицій, стосуються можливості участі громадян в політиці. В рамках цього ринку спостерігаємо явище формулювання потреби через групи інтересів і суспільно-політичні рухи, політичні партії і їх здатність до соціальної мобілізації. Партії втратили у цій справі не лише монополію, але і поступово втрачають свої позиції на ринку політичної партисіпації. Є то єдина гіпотеза, яка спирається швидше на інституційному переконанні ніж емпіричних даних. Її прийняття зумовлює далекосяжні наслідки коли мова йде про інститут політичної партії, а також про її системну роль. Отож партії поступово перестають бути ефективними інструментами соціальної мобілізації і каналами політичної участі громадян, що дає підстави скоректувати наше бачення про їх експресивні функції, а стають своєрідними державними інституціями, збирачами та виразниками публічних становищ. Стають так званими «державними агенціями», контролюють ринок виборчого активізму і в його рамках мають монопольне становище. Партії щораз менше забезпечують громадянам можливість поточної, безпосередньої позавиборчої політичної участі, залишаючи таку можливість різноманітним організаціям інтересів, котрі поступово починають домінувати на ринку громадянської участі, але все це не дає підстав трактувати існуючі зміни як кризу політичних партій.

2. Ерозія політичної лояльності – явище, яке має місце в сучасній політичній системі розвинутих демократичних держав і характеризується падінням рівня лояльності виборців стосовно політичних партій та їхнього керівництва.

Дослідники, які займаються демократіями Західної Європи, досить часто використовують тезу про кризу партійного керівництва. Перший тип аргументів, що мають на меті підтвердити факт існування кризи партійного керівництва, можна назвати виборчими. Мова йде про переоформлення взаємних зв'язків, які складаються між партіями та електоратом. Трансформація моделі партії означає, що виборча партія перестає ефективно виконувати свої функції, а особливо функцію мобілізації мас. У такому разі послаблюється її зв'язок з електоратом і тому той стає менш структурованим, менш послідовним у своїх політичних симпатіях. Це, очевидно, повинно впливати на стабільність державної влади.

Центральним аргументом стає явище зміни виборчої лояльності електорату. Зменшення рівня лояльності повинно свідчити про кризу стабільних партій. Однак виникають сумніви стосовно того, чи зростання розміру змінності виборчих уподобань підтримує тезу про кризу партійного керівництва. Величина цього індексу зростає, але вона не є драматичною. Тим більше, в ситуації, коли в Західній Європі нема сильних антисистемних партій. Тому складно говорити про дестабілізацію політичної системи. Одночасно зауважено, що змінність виборчих настроїв безпосередньо торкається окремих партій, але в рамках одної ідеологічної сім'ї (лівої чи правої). Частіше це внутрішньоблокова плінність виборчих уподобань (наприклад, в рамках лівих партій), рідше — міжблокова (наприклад, переміщення симпатій від лівих партій до виразно правих).

Другий тип аргументів з'являється в 1970-х рр., в результаті появи зауваженого соціологами явища інфантильності громадян до політичних механізмів ліберальної демократії. Рос говорить про «громадянську інфантильність» (відвернення суспільства від політичної активності), вказуючи на те, що вона безпосередньо спрямована проти конкретної державної влади (яка спирається на певну партійну формулу), але не порушує легітимації політичної системи. Складно однозначно визначити джерела цього явища. Може це, наприклад, означати, що західне суспільство досягнуло певного відносно високого рівня

економічної безпеки й через те значна його частина перенеслася в приватну сферу. Поява так званої центристської політики зробила політичні партії дуже подібними одна до одної, без різниці, яка з політичних партій перебуває при владі. Зміна ціннісних орієнтацій та поява нової політики — це виразні симптоми політичної активності нових, післявоєнних генерацій. Політичні партії не лише не зникли, але з'явилися їх нові типи (наприклад, екологічні партії). Західні суспільства стоять на порозі нового конфлікту – боротьба матеріальних цінностей з постматеріальними. Сьогоднішня вісь політичної боротьби – це два взаємопов'язані виміри: традиційний уклад ліві-праві, який спирається на соціально-економічні лінії суспільного розмежування, та новий конфлікт між традиційними та інноваційними суспільними цінностями. В обох випадках роль політичних партій висувається на перший план.

Третій тип аргументів спирається на так звану концепцію притягання влади. Симпатії суспільства до партійного керівництва зменшуються, але це не означає, що ставиться під сумнів сама ідея партійного керівництва. Зменшення підтримки соціал-демократичних партій (наприклад, в Швеції чи Норвегії) означає лише вотум недовіри затратній моделі суспільного консенсусу. У результаті реальною стає альтернатива блоку консервативних партій, яка закладає нову модель соціальної орієнтації держави. У 1970-х рр. в деяких державах Західної Європи (наприклад, в Норвегії, Швеції, Голландії та Великій Британії) спостерігаємо нове загострення протиріч по осі ліві-праві. Право-центристський блок у відповідь на новий суспільний виклик жертвує процесом «обтяження» державного апарату й ініціює процес обмеження бюрократичних структур.

Четвертий тип аргументів робить наголос на зменшенні ролі партій в механізмі прийняття рішень на користь інших організацій (наприклад, груп інтересу). Безпосереднім результатом цього може бути виникнення тривалих структур та процедур, які дозволяють обходити партійні канали, що становить загрозу для інститутів представницької демократії. У результаті партія може втратити контроль над процесом прийняття рішень. Корпоративізм пропонує заміну партійних механізмів схемою порозуміння між двома централізованими групами інтересу: бізнесом та профспілками. Виникає багато урядових та позаурядових агенцій, в яких засідають представники домінуючої групи інтересу, і це власне вони приймають рішення (партії ж мають слугувати лише механізмом перенесення цих рішень до парламенту та виступати механізмом їх акцептації). В Австрії, Швейцарії, Німеччині (в 1970-х рр.), а ще раніше в Швеції мав місце процес ерозії контрольних функцій політичних партій. Це альтернативна партійному керівництву політична структура. З'являється, однак, проблема універсальності та тривалості такого типу змін. У 1970-х рр. у Великій Британії, Німеччині чи Голландії корпоративні процеси були стримані. Питання полягає також в тому, чи слід цей процес розглядати як універсальну формулу, альтернативну плюралістичному механізму здійснення влади. Летмбруч відкидає тезу про те, що корпоративний процес прийняття рішень замінить парламентські механізми, які спираються на партійне керівництво. Він вважає, що з'явиться щось на зразок функціонального поділу праці між двома підсистемами.

Політичні партії концентрують свою увагу на виборчих та парламентських процесах, переносючи відповідальність за економічні процеси на корпоративістську підсистему, яка охоплює групи інтересу та органи адміністрації. У результаті виникнуть дві функціонально спеціалізовані сфери політичної активності. Чимало дослідників, які займаються функціонуванням корпоративістського механізму вважають, що він не може замінити партійної системи та партійного керівництва, бо зразу ж з'являється цілий ряд проблем з якими може впоратись лише механізм міжпартійних переговорів. Багато авторів вказують також на обмежені можливості корпоративістського механізму в багатьох політичних сферах (наприклад, побудові консенсусу). Для Летмбруча ці дві підсистеми є автономними і взаємостабілізуючими. Питання про те, чи є вони новою моделлю політичних взаємин, справді альтернативною плюралістичній, залишається відкритим. В Австрії і Швейцарії вони стали звичним явищем політичного життя. У Німеччині відігравали певну роль в 1970-х рр. У Швеції та Норвегії корпоративний механізм був і залишається інституційною гарантією існування держави загального добробуту. Такий досвід не має нічого спільного з італійським, французьким, іспанським чи

голландським досвідом. У багатьох країнах корпоративні уклади зумовили появу економічних криз. Хіба окреме дослідження конкретних держав і оцінка придатності корпоративних механізмів у діючих там механізмах функціонування соціальної системи дасть відповідь на поставлене питання. Тоді лише можна буде щось конкретно сказати про реальність небезпеки заміни партійного керівництва корпоративними механізмами. Певною альтернативою для існування партійного керівництва є існування форм безпосередньої демократії в Швейцарії. Воно дає суспільству можливість безпосереднього впливу на процес прийняття рішень. Референдумкратія може, принаймні теоретично, визнавати, що громадянин здатний безпосередньо формувати політику держави. На практиці, однак, виявляється, що референдум має дорадче значення, а ініціатива громадськості самостійно виникає дуже рідко. Надзвичайно мала кількість законів приймається саме таким чином. Політичні партії загалом відіграють значну роль у парламентських дебатах, але одночасно і в позапарламентських переговорах. Вони представляють ширші інтереси, ніж групи бізнесу, а також неорганізовані сегменти суспільства. Це є істотним, оскільки ефективність консенсусного процесу прийняття рішень залежить від стану агрегації інтересів. Отже, питання про ерозію політичної лояльності і кризу партійного керівництва носить сьогодні швидше теоретичний, ніж практичний характер.

Таким чином, у суспільствах з багатоманітними структуризованими інтересами виникає потреба у стійких каналах зв'язку між громадянським суспільством і владними інститутами. Ці канали утворюються завдяки діяльності груп тиску, лобі, а особливо – політичних партій. Як вторинні суб'єкти політики, партії виконують специфічну роль у взаєминах суспільства і держави. З одного боку, вони виникають як продукти громадської ініціативи, а отже, є породженням і частиною громадянського суспільства. З іншого боку, у своїх зрілих, інституалізованих формах партії є одними з найсуттєвіших структурних елементів політичної системи, від розвиненості і способу функціонування яких значною мірою залежить характер політичного режиму. Обмеження чи ліквідація партій як виразників суспільних інтересів невіддільні від утвердження тоталітарних режимів, а функціонування інституту багатопартійності – одна з основних ознак сучасних демократичних систем.

Багатопартійність вносить елемент змагання у політичний процес, завдяки чому, в класичному розумінні, політики примушують один одного думати про інтереси народу, не допускати зловживання владою і шукати найефективніші методи державного керівництва. Буденний рівень життєвого досвіду дає безліч прикладів того, що організаційно згуртована меншість має більше шансів добитися свого, аніж неорганізована і роз'єднана більшість. Природно, в політичній сфері життя суспільства діють політичні об'єднання, їх роль надзвичайно важлива. Політичні об'єднання – інструмент політичної боротьби та досягнення тієї чи іншої політичної мети. Саме політичні об'єднання, прикладом яких є політичні партії, відіграють важливу роль у становленні та функціонуванні політичної системи.

ЛІТЕРАТУРА:

- Волинец С. Б. Вне партий «хватай всех»: подходы к изучению партий и партийных организаций в современных демократиях / С. Б. Волинец // Политическая наука: Политические партии и партийные системы в современном мире: Сб. научн. тр. / Ред. и сост. Кулик А. Н., Мелешкина Е. Ю. – М., 2006. – С. 61–72.
- Деттербек К. Картельные партии в Западной Европе? / К. Деттербек // Политическая наука: Политические партии и партийные системы в современном мире: Сб. научн. тр. / Ред. и сост. Кулик А. Н., Мелешкина Е. Ю. – М., 2006. – С. 45–54.
- Джанда К. Сравнение политических партий: исследования и теория / К. Джанда // Современная сравнительная политология. Хрестоматия. – М., 1997. – С. 94–97.
- Ишай Э. Политические партии Израиля в эпоху глубоких перемен: проверка теории иррелевантности / Э. Ишай // Политическая наука: Политические партии и партийные системы в современном мире: Сб. научн. тр. / Ред. и сост. Кулик А. Н., Мелешкина Е. Ю. – М., 2006. – С. 81–103.

- Кац Р., Мэйр П. Изменение моделей партийной организации и партийной демократии: Возникновение картельных партий / Р. Кац, П. Мэйр // Политическая наука: Политические партии и партийные системы в современном мире: Сб. научн. тр. / Ред. и сост. Кулик А. Н., Мелешкина Е. Ю. – М., 2006. – С. 27–45.
- Кулик А. Н. Парадокс «заката» политических партий на Западе и его проекция на российскую многопартийность / А. Н. Кулик // Политическая наука. – 2006. – № 1. – С. 109–135.
- Липсет С. М., Роккан С. Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей / С.М. Липсет, С. Роккан // Партии и выборы. Хрестоматия. Ч.1. – М., 2004. – С. 49–81.
- Нечаев Д. Н. ФРГ: от государства партий к государству общественных объединений? / Д.Н. Нечаев // Политические исследования. – 2002. – № 2. – С. 32–45.
- Примуш М. В. Політичні партії: історія та теорія: Навч. посібн. / М.В. Примуш. – К., 2008. – С. 161–165, 182–188.
- Романюк А., Шведа Ю. Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа. – Львів, 2005. – С. 27–31.
- Танчер В., Карась О., Кучеренко О. Політичні партії у світлі «ситуації постмодерну» / В. Танчер, О. Карась, О. Кучеренко. – К., 1997.
- Тартаковский Б. Г. Буржуазные партии Веймарской республики и приход фашизма к власти / Б. Г. Тартаковский. – М., 1958.
- Шведа Ю. Р. Політичні партії. Енциклопедичний словник / Ю.Р. Шведа. – Львів, 2005. – С. 109, 172, 390.
- Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем: Навч. посібник / Ю. Шведа. – Львів, 2004. – С. 76–80.